

Till Statsrådet och Chefen för Kulturdepartementet Marita Ulvskog

Regeringen beslutade vid sammanträde den 1 juli 1999 att bemyndiga chefen för Kulturdepartementet att tillkalla en delegation med uppgift att i samverkan med berörda myndigheter och institutioner inom kulturarvsområdet svara för den närmare utformningen och genomförandet av regeringens satsning på industrisamhällets kulturarv åren 1999-2001 (dir 1999:60).

Chefen för Kulturdepartementet, statsrådet Ulvskog förordnade 1999-07-06 landshövdingen Jan Rydh att vara ordförande i Delegationen för industrisamhällets kulturarv (Ku 1999:06). Samma dag förordnades som ledamöter författaren/journalisten Majgull Axelsson, dåvarande departementsrådet, nuvarande chefen för Historiska museet Kristian Berg, kulturansvarige i Metallindustriarbetareförbundet Kjersti Bosdotter, professorn Erik Hofrén, direktören Orvar Nyquist, dåvarande docenten, nuvarande professorn Birgitta Svensson och riksantikvarien Erik Wegræus. Som sekreterare i utredningen har för tiden 1 september 1999 t.o.m. 31 januari 2001 tjänstgjort fil.dr Lars-Eric Jönsson. Han ersattes från 1 februari 2001 av enhetschefen Lennart Edlund. Barbro Gren har varit biträdande sekreterare från den 1 januari 2000.

Som expert i delegationen förordnades den 4 november 1999 departementssekreteraren Lars Amréus. Han ersattes fr.o.m. den 29 november 2000 av departementssekreteraren Monica Fundin,

som i sin tur fr.o.m. den 13 november 2001 ersattes av departementssekreteraren Katja Wahlsten.

Redaktörer för essäsamlingen "Industrisamhällets många ansikten" har varit Lennart Edlund, Jan-Bertil Schnell och Barbro Gren.

Delegationen överlämnar härmed betänkandet Industrisamhällets kulturarv (SOU 2002:67). Ledamoten Kristian Berg har lämnat reservation och ledamoten Erik Wegræus har lämnat särskilt yttrande.

Stockholm den 30 juni 2002

Jan Rydh
Majgull Axelsson
Kristian Berg
Kjersti Bosdotter
Erik Hofrén
Orvar Nyquist
Birgitta Svensson
Erik Wegræus

/Lennart Edlund
Barbro Gren

Innehåll

Sammanfattning	9
1 Bakgrund	13
1.1 Delegationens direktiv	13
1.2 Utgångspunkter.....	15
1.3 Industrisamhällets förändringar – en fråga om kraft och tempo	15
1.4 Delegationens tolkning av uppdraget	17
2 Verksamhet, resultat och slutsatser	19
2.1 Delegationens verksamhet.....	19
2.2 Länsbesök	19
2.3 Information och utåtriktade insatser	20
2.4 Projektsatsningen.....	20
2.5 Egna initiativ.....	21
2.6 Delegationens möten	22
2.7 Rapportskyldighet.....	22
2.8 Uppföljning och utvärdering.....	23
2.9 Seminarier och andra initiativ	23
2.10 Europarådets kampanj.....	27

3	Regeringens projektsatsning.....	31
3.1	Projektsatsningens inriktning.....	31
3.2	Uppföljning av beviljade och avslagna projekt	33
4	Delegationens sammanfattande reflektioner.....	43
4.1	Satsningen – en grund att bygga vidare på	43
4.2	Områden i behov av nya insatser	49
4.3	Ekonomi och finansiering.....	56
4.4	Skydd och bevarande av det industriella arvet	58
5	Det fortsatta arbetet	61
5.1	Framtidsfrågor och utmaningar.....	61
5.2	En samlad översyn.....	61
5.3	Övergripande mål för en temporär satsning.....	63
5.4	Delegationens förslag till genomförande av en fortsatt satsning.....	68
6	Industrisamhällets många ansikten.....	73
	Industrialismens faser och utveckling, <i>Maths Isacson</i>.....	75
	Från sågverkens horisont blev världen en annan, <i>Håkan Berglund-Lake</i>.....	87
	Ett borttappat kulturarv, <i>Ulrik Lohm</i>	97
	Yrkeskunnande, berättelser och språk, <i>Maria Hammarén</i>	107
	Arvet som inte kan ärvas, <i>Bengt Göransson</i>.....	121
	"Ett rosigt skimmer och en hänsynslös, brutal verklighet" <i>Kjersti Bosdotter</i>.....	129
	Ingenjörskonst och människovärde, <i>Birgitta Svensson</i>.....	141

Det offentligas kulturarv – om den offentliga sektorn i industrisamhället, Lars-Eric Jönsson.....	149
Möt Alva Carlsson i trappan, Erik Hofrén.....	157
En annan tid, Majgull Axelsson.....	165
Museet som minnesfabrik, Göran Hedlund.....	177
Företagens insats för kulturarvet, Bo Berggren.....	189
Vem älskar en eldsjäl? Birgitta Gustafson.....	197
En nationell angelägenhet, Karin Gustavsson.....	205
Industriminnen på den internationella arenan, Marie Nisser... 	217
Reservation och särskilt yttrande	227
Bilagor	
Bilaga 1 Kommittédirektiv	233
Bilaga 2 Projektsammanställning.....	239
Bilaga 3 Frågor till det industriella samhället (SOU 1999:18).....	301

Sammanfattning

Delegationen föreslår att

- regeringen gör en samlad översyn av kulturarvssektorns verksamhet och organisation samt att
- regeringen i avvaktan på en mer långsiktig lösning av hur ansvaret för industrisamhällets kulturarv skall organiseras och fördelas beslutar om en fortsatt temporär satsning. Det är annars stor risk att de resurser som hittills satsats, de kunskaper som nu byggts upp och det engagemang som nu visats går förlorade.

Delegationen föreslår att den temporära satsningen inriktas mot

- Kulturarvets mångfald
- Breddad och fördjupad delaktighet
- Aktiv kunskapsutveckling
- Samtidens kulturarv
- Samverkan
- Jämställdhet och integration

Delegationen föreslår dessutom att

- ett centralt industriarvsråd bildas
- särskilda fonder skapas för vård och förvaltning av storskaliga industrianläggningar
- de ekonomiska resurserna för kunskapsuppbyggnad utökas
- bevarandet och värden av industriarvets immateriella värden uppmärksammas och intensifieras

Regeringen tillkallade 1999 en särskild delegation för industrisamhällets kulturarv (Ku 1999:06, Direktiv 1999:60) Direktiven förutsatte inte i och för sig att ett särskilt betänkande skulle avläm-

nas. Delegationen har dock valt att sammanfatta sina erfarenheter och redovisa sitt arbete i betänkandets form. Delegationens främsta erfarenhet av arbetet med industrisamhällets kulturarv är att begreppet kulturarv måste beskrivas med många röster och från olika perspektiv. För att exemplifiera detta synsätt bifogar därför delegationen en särskild essäsamling till rapporten.

Enligt direktiven skulle delegationen för industrisamhällets kulturarv fungera som operativ myndighet under kulturdepartementet och genomföra, följa upp och utvärdera regeringens satsning på det industriella kulturarvet.

Delegationen skulle utforma och genomföra uppdraget i samverkan med Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet, stiftelserna Nordiska museet, Tekniska museet och Arbetets museum. Delegationen skulle också bereda och föreslå vilka projekt som skulle kunna få del av de projektmedel på 24,5 mnkr som regeringen ställde till förfogande för den treåriga satsningen.

Delegationen har i sin planering av uppdraget vidareutvecklat direktiven och fastställde inledningsvis ett antal utgångspunkter för verksamheten.

Den mest påtagliga ingrediensen i industrisamhället är att förändringarna sker i ett allt högre tempo. Det som för bara några årtionden behövde många års utveckling sker nu på en bråkdel av denna tid. Denna förändringstakt har inte minskat utan har snarare ökat. Det finns mot den bakgrunden all anledning att oroa sig för kulturarvssektorns och det traditionella kulturarbetets möjligheter att kunna ta tillvara det industriella kulturarvet på ett långsiktigt och metodiskt sätt. Mycket av dagens organisation och arbetssätt inom det kulturbevarande arbetet är baserat på ett tidigare samhälles tämligen långsamma förändringsmönster.

Delegationens arbete har i praktiken bestått av ett antal delmoment som sträckt sig över de tre år satsningen pågätt. Inledningsvis ägnades mycken tid åt uppsökande verksamhet, strategi- och måldiskussioner medan arbetet under det sista halvåret i hög grad upptagits av uppföljning och utarbetande av föreliggande rapport.

Delegationen har bedrivit en omfattande uppsökande verksamhet och besökt samtliga län.

Delegationen har gjort en sammanställning av de ekonomiska effekterna, bidragets fördelning på ägare och teman samt den geografiska spridningen. Delegationen har mottagit 142 ansökningar varav 49 tillstyrkts. Den totala projektbudgeten för beslutade satsningar uppgår till drygt 46 mnkr varav delegationen svarat

för 24,5 mnkr. Således har de av regeringen anslagna medlen i det närmaste fördubblats. Ansökt belopp för avslagna projekt uppgår till drygt 61 mnkr.

De beviljade projekten uppvisar en stor spännvidd och rör sig från enkla förstudier av en specifik åtgärd till fleråriga miljonsatsningar med många berörda intressenter.

Seminarieverksamhet har varit en viktig del i de flesta projekt som erhållit stöd. Seminarierna har på ett påtagligt sätt bidragit till att sprida erfarenheter och kunskaper om det industriella arvet. De har inte bara varit till nytta för de olika projekten och de teman som skulle behandlas vid de olika sammankomsterna. De har också varit uppskattade tillfällen diskutera det industriella kulturarvet och de angelägna frågor som berör dagens och morgondagens kulturarvsarbete.

Det har inte varit delegationens uppgift att utreda kulturarvsområdets verksamhet och lämna förslag på förbättringar. Delegationen har dock i sitt uppdrag fått en inblick i hur arbetet med det industriella kulturarvet bedrivs. Delegationen har valt att utifrån sina iakttagelser och reflektioner formulera ett antal förslag i syfte att förstärka arbetet med det industriella arvet.

Den industriella epokens kulturarv karaktäriseras av det komplexa och storskaliga, av tvärvetenskapliga perspektiv och inte minst en samtid med tydliga inslag av snabba och omvälvande förändringar. Arbetet med industrisamhällets kulturarv är ett relativt nytt insatsområde och har i stor utsträckning inordnats i för andra tider typiska arbetsätt, trots de annorlunda förutsättningarna. Delegationen anser det därför angeläget att regeringen låter göra en samlad och förutsättningslös översyn av kulturarvsområdets organisation, arbetsformer och grundsyn.

Delegationen anser att i avvaktan på denna översyn är en fortsatt, temporär satsning nödvändig. Denna satsning bör inriktas mot två övergripande mål. Det ena målet bör vara att satsningen genomförs för att skapa en djupare demokratisk insikt i det samlade kulturarvsarbetet. Det andra målet bör vara att satsningen skall stärka uppslutningen och engagemanget hos nya grupper och framför allt engagera de ideellt arbetande organisationerna, folkrörelserna och näringslivet.

Delegationen pekar i sitt förslag på olika möjligheter i fråga om ansvar och genomförande av en fortsatt temporär satsning. I huvudalternativet föreslås en arbetsgrupp/kommitté/delegation som operativt ansvarig och att den antingen kan vara självständig eller ingå i någon befintlig myndighet. Den bör få befogenheter att

själv fatta beslut i de insatser som föreslås. Verksamheten är tänkt att huvudsakligen omfatta projektstöd. De ekonomiska resurserna bör vara av sådan omfattning att verksamheten kan genomföras på ett kraftfullt sätt.

1 Bakgrund

Regeringen tillkallade 1999 en särskild delegation för industrisamhällets kulturarv (Ku 1999:06, Direktiv 1999:60) med utgångspunkt från vad som föreslagits i "Frågor till det industriella samhället" (SOU 1999:18). Delegationens direktiv återfinns som bilaga 1.

Direktiven förutsatte inte i och för sig att ett särskilt betänkande skulle avlämnas. Delegationen har dock valt att sammanfatta sina erfarenheter och redovisa sitt arbete i betänkandets form. Delegationens främsta erfarenhet av arbetet med industrisamhällets kulturarv är att begreppet kulturarv måste beskrivas med många röster och från olika perspektiv. För att exemplifiera detta synsätt bifogar därför delegationen en särskild essäsamling som kapitel 6 till denna rapport.

1.1 Delegationens direktiv

Enligt direktiven skulle delegationen för industrisamhällets kulturarv fungera som operativ myndighet under kulturdepartementet och genomföra, följa upp och utvärdera regeringens satsning på det industriella kulturarvet.

Delegationen skulle utforma och genomföra uppdraget i samverkan med Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet, stiftelserna Nordiska museet, Tekniska museet och Arbetets museum. Delegationen skulle också bereda och föreslå vilka projekt som skulle kunna få del av de projektmedel på 24,5 mnkr som regeringen ställde till förfogande för den treåriga satsningen.

Avsikten var att delegationen genom sina förslag och genom sitt arbete skulle bidra till att förbättra metoderna för de val som måste göras av vad som kan tas tillvara och utvecklas av industrisamhällets mångskiftande kulturarv.

Delegationen skulle vidare beakta de aspekter på det industriella samhällets kulturarv som utvecklats i betänkandet SOU 1999:18 i

planeringen av verksamheten. Delegationen skulle se till att satsningen genomförs på sådant sätt att

- intresset, engagemanget och delaktigheten när det gäller industrisamhällets kulturarv ökar inom näringslivet, fackföreningsrörelsen, berörda institutioner, föreningar och organisationer samt hos allmänheten,
- insatser från t.ex. arbetslivsmuseer och lokala museer, hembygdsföreningar, industriminnesföreningar, arkivsällskap, kommunikationshistoriska föreningar m.fl. när det gäller att ta till vara, utveckla och sprida kunskap om industrisamhällets kulturarv uppmärksammas,
- delegationens åtgärder syftar till att med bl.a. konkreta projekt understödja kulturarvssektorns arbete med att göra goda urval av vad industrisamhällets kulturarv som skall tas till vara, samt att detta urval i högre grad än nu skall spegla olika gruppers kulturarv,
- ett gränsöverskridande samarbete mellan olika discipliner, institutioner och organisationer för att främja en mångsidig belysning av kulturarvet genom att använda källor som exempelvis olika arkiv, intervjuer, statistik och foton,
- samverkan mellan kulturarvssektorn och allmänheten utvecklas och samsynen mellan kulturarvssektorn och allmänheten i bl.a. bevarandefrågor ökar,
- kunskapen och förståelsen ökar för hur det industriella samhällets omvandling har formats i samspel och i konflikt mellan olika grupper, t.ex. arbetsmarknadens parter.

Utöver vad som ovan framhållits skulle delegationen även svara för tillkomsten av särskilda aktiviteter och manifestationer för att i bl.a. anslutning till millennieskiftet uppmärksamma och sprida kunskap om industrisamhällets kulturarv. Syftet var att dessa aktiviteter skulle skapa en bred diskussion om industrisamhället ur olika perspektiv, utveckla allas möjlighet att förändra och påverka framtidens samhälle samt belysa kulturarvets betydelse för samhällsutvecklingen.

Delegationen skulle i sina uppgifter också ta initiativ till att satsningen genomförs med stöd av t.ex. landsting, kommuner, länsstyrelser, näringsliv, fackföreningsrörelsen och andra organisationer samt stiftelser.

I direktiven angav regeringen att Riksantikvarieämbetet, Riksarkivet, stiftelserna Nordiska museet, Tekniska museet och Arbetsmuseum har etablerat ett samarbete kring frågor som rör indu-

strihistoria och det industriella samhällets kulturarv och att ett gemensamt samarbetsprogram lämnats in till Kulturdepartementet (Ku 1999/1600/Ka). Regeringen framhöll betydelsen av att resultatet av dessa myndigheters och institutioners arbete skulle tillföras satsningen och utvecklas.

1.2 Utgångspunkter

Delegationen vidareutvecklade inledningsvis direktiven och fastställde ett antal utgångspunkter för verksamheten.

Delegationen har dessutom i sin planering av verksamheten särskilt beaktat de frågor och angelägna insatsområden som togs upp i utredningen "Frågor till det industriella samhället" (SOU 1999:18).

De egna utgångspunkterna har fortlöpande kompletterats genom de förslag och idéer som delegationen tagit del av genom besök i länen och vid olika möten med berörda museer och myndigheter. Delegationen har därtill på sina sammanträden fört en levande diskussion om projektens inriktning och omfattning.

I rapporten förekommer begreppet kulturarvssektorn. Med kulturarvssektorn menar delegationen de myndigheter, museer, organisationer och ideella krafter som på olika sätt arbetar med kulturarvet inom ramen för sin ordinarie verksamhet. Härutöver finns ett antal intressenter i form av t.ex. brukare och/eller ägare av kulturarv. Delegationen har inte räknat dessa som tillhöriga kulturarvssektorn.

1.3 Industrisamhällets förändringar – en fråga om kraft och tempo

Förändringarna under 1900-talet, den tid då det moderna industrisamhället i hög grad utvecklades, var omvälvande och ändrade radikalt den enskilde medborgarens livsförutsättningar. Den mest påtagliga ingrediensen i industrisamhället är att förändringarna sker i ett allt högre tempo. Förändringar som förut tog ett århundrade kunde nu genomföras på ett årtionde. Det som för bara några årtionden behövde många års utveckling sker nu på en bråkdel av denna tid. Denna förändringstakt har inte minskat utan har snarare ökat. Det finns mot den bakgrunden all anledning att oroa sig för kulturarvssektorns och det traditionella kulturarbetets möjligheter att kunna ta tillvara det industriella arvet på ett långsiktigt och

metodiskt sätt. Mycket av dagens organisation och arbetsätt inom det kulturbevarande arbetet är baserat på ett tidigare samhälles tämligen långsamma förändringsmönster. Det framstår som nödvändigt att nu rikta särskild uppmärksamhet mot industriarvsfrågorna för att enskilda, föreningar, institutioner och myndigheter skall ha möjlighet att utveckla den organisation och de arbetsmetoder som krävs. Det finns annars en uppenbar risk att värdefulla erfarenheter och kunskaper liksom industriella anläggningar går förlorade. Det informationssamhälle som också är en del och en följd av industrisamhället kan riskera att bli en mycket informationsfattig del av utvecklingsprocessen.

Frågor som måste diskuteras är

dels hur det kulturarv som hör samman med den industriella utvecklingen skall uppmärksammas, beskrivas, bevaras och brukas,

dels vilka krav som samtidigt ställer på kulturarvssektorn och dess arbetsätt.

Kulturarvssektorns arbete för det industriella arvet handlar i stor utsträckning om att verka i samtiden. Dagens samhälle är så mycket mer komplext än det tidigare och ställer härigenom nya och också annorlunda krav på de delaktiga aktörerna. Det gäller därför att alla aktörer utvecklar en förmåga att se och tillvarata de värden som ryms i vår egen tid och utvecklar ett förhållningssätt som kännetecknas av en vilja till dialog och delaktighet.

I "Frågor till det industriella samhället" (SOU 1999:18) diskuteras bl.a. om industrisamhället kan betraktas som en avslutad epok. Delegationen ser inte industrisamhället som en nu avslutad tidsepok. Den hittillsvarande och förhoppningsvis också kommande satsningen motiveras tvärtom av att förändringen inom industrisamhället går så snabbt att insatser måste göras redan innan tidsepoken är avslutad eller har förändrats alltför drastiskt. Det är inte längre möjligt att avvakta.

Det som så påtagligt kännetecknar vår tids utveckling är alltså omfattningen, kraften, sprången och det ökade tempot. Det handlar inte längre om gradvisa små steg där samhällsmedborgare eller ansvariga inom kulturarvssektorn kan ta till sig, begrunda och bearbeta det som sker i ett hundraårigt perspektiv. Ställningstaganden måste många gånger göras utan längre betänketid. Det handlar därför om att ha förmåga att se och förstå också samtidens för-

ändringar och att anpassa verksamhet och organisation av kulturarvsfrågor till det komplexa nutidssamhällets förutsättningar.

1.4 Delegationens tolkning av uppdraget

I delegationens uppgifter har ingått att bl.a. ta initiativ till olika slag av utvecklingsinsatser och att bereda och tillstyrka ansökningar om stöd till konkreta åtgärder. I syfte att fastställa ett bedömningsunderlag och riktlinjer för verksamheten formulerade delegationen inledningsvis sin tolkning av uppdraget. Detta material i form av de 7 punkter, som redovisas i kapitel 3 på sid. 31 – 32 med tillhörande kommentarer, publicerades på delegationens hemsida och distribuerades till dem som kunde tänkas bli potentiella sökanden.

Avsikten var att konkretisera direktiven så att de skulle kunna användas som stöd för delegationens eget arbete men också för att stimulera och vägleda dem som ville engagera sig i projekt där industrisamhällets kulturarv stod i förgrunden.

Tolkningen utformades så att den också innehöll förslag på angelägna insatser och tillvägagångssätt för delegationen. Detta material gav sammantaget en god bild av delegationens syn på uppdraget och vad som vid det tillfället bedömdes som särskilt angeläget att prioritera. Delegationens uppföljning visar att intressenterna haft god vägledning av vad som sagts i tolkningen. Delegationen har också tagit egna initiativ inom särskilt angelägna områden bl.a. genom projekten "Marginalernas kulturarv" och "Kulturarv i praktiken".

Av de 6 målformuleringarna som återges på sid. 14 har vissa fått tydligare genomslag och lett till konkreta projekt medan andra är mindre representerade. Delegationen redovisar dessa sammanhang i kapitel 4.

2 Verksamhet, resultat och slutsatser

2.1 Delegationens verksamhet

Delegationen har, som tidigare nämnts, haft det operativa ansvaret att genomföra den av regeringen beslutade satsningen på industrisamhällets kulturarv. Den har i praktiken bestått i ett antal delmoment som sträckt sig över de 3 år satsningen pågått. Den tid delegationen lagt på de olika uppgifterna har varierat beroende på vad som för tillfället bedömts angeläget. Inledningsvis ägnades t.ex. mycken tid åt uppsökande verksamhet och åt strategi- och måldiskussioner medan arbetet under det sista halvåret i hög grad upptagits av uppföljning och utarbetande av föreliggande rapport. Under mellanperioden har verksamheten i stor utsträckning bestått av projekthanteringens olika delar.

2.2 Länsbesök

Delegationen planerade inledningsvis att besöka samtliga län och detta har också kunnat genomföras. Vid de regionala resorna har förutom ordförande och utredningssekreteraren även ledamöter från delegationen deltagit. På så sätt har representationen haft en bredd som bidragit till en stimulerande dialog och värdefullt erfarenhetsutbyte. Länsbesöken har inte enbart upptagits av sammanträden utan delegationen har även beretts tillfälle att göra studiebesök vid såväl industriminnen som moderna industrier och andra verksamheter av särskild relevans för uppdraget. Vid besöken har länsstyrelsen vanligen varit regional värd för sammankomsten. Vid de flesta tillfällen har läns museet samt kommunala museer och ett urval arbetslivsmuseer och eldsjälur deltagit i överläggningarna.

Länsbesöken har varit mycket givande och resulterat i flera samarbetsinitiativ, såväl projekt som seminarier. Dessa möten har därtill varit utmärkta tillfällen att föra ut delegationens uppgifter och målsättningarna med den statliga satsningen på industrisamhällets kulturarv. De har också givit regionala och lokala aktörer möjligheter att få bekräftat att insatser som görs inom problemområdet ligger inom ramen för det regeringen vill åstadkomma och att även små lokala insatser kan ses i ett större, nationellt sammanhang.

2.3 Information och utåtriktade insatser

Länsbesöken har varit en bra möjlighet för Delegationen att sprida kännedom om satsningen och möta ett så brett urval som möjligt av de regionala och lokala aktörerna.

Lokala media har visat ett stort intresse för de industriella kulturarvsfrågorna i samband med länsbesöken och i anslutning till de många seminarier som arrangerats. Bland annat så gavs slutseminariet i Västerås, den internationella konferensen i Örebro och det retrospektiva industriseminarier i Värmland, förhållandevis stort utrymme i lokalpress och lokalradion. Även rikspresen har vid flera tillfällen gjort intervjuer och publicerat artiklar om uppdraget. Lokala media har regelmässigt skrivit om stöd till projekt som berör den egna regionen och i samband därmed gjort reportage om satsningen som helhet.

Hemsida

Delegationen har haft en egen hemsida utlagd på Internet sedan månadsskiftet januari/februari 2000. Hemsidan har informerat om delegationens uppgifter, pågående verksamhet, finansierade projekt, ledamöter och sekretariat.

2.4 Projektsatsningen

Delegationen har som tidigare nämnts haft som uppgift att bereda och föreslå regeringen beslut om stöd till konkreta åtgärder som var och en på sitt sätt skulle bidra till att regeringens mål uppnås. Delegationens arbete har bestått i att initiera och på olika sätt uppmuntra till insatser som kan leda fram till genomförbara projekt

och ekonomiskt stöd. Uppgiften har inneburit att delegationen tagit emot och granskat ansökningar vid regelbundna beslutstillfällen. Delegationen har därefter genom tillstyrkan eller avstyrkan samt med åtföljande motiveringar överlämnat ansökningarna till regeringen för beslut. I beslutsunderlagen har funnits uppgifter om bidragets storlek, mål och rapportkrav med bl.a. slutrapportdatum.

Ansökningarna och de olika förslagen har varierat till både innehåll och form. Många ansökningar har varit skissartade och delegationen har i dessa fall genomfört en nära dialog med sökanden och på så sätt sett till att projektet kunnat förverkligas. I andra fall har intressenterna sänt in mer fullständiga projektplaner och ansökningar som delegationen haft att ta ställning till.

Totalt har de 24,5 mnkr som anslagits till satsningen fördelats på 49 projekt. Delegationen har avslagit 93 ansökningar. En del av dessa avslag har berott på att det varit nödvändigt att göra en prioritering av de medel som stått till förfogande. Bristen på medel har varit särskilt tydlig under det senaste året. Kännedomen om delegationens verksamhet har ökat efter hand samtidigt som kompetensen och idékraften hos regionala och lokala aktörer successivt förbättrats. En detaljerad redovisning av projektsatsningen och dess effekter sker i kapitel 3. Bilaga 2 innehåller en komplett sammanställning av såväl tillstyrkta som avslagna projekt.

2.5 Egna initiativ

Delegationen har också tagit en rad egna initiativ för att stimulera andra till insatser inom angelägna områden. Till de egna initiativen hör bl.a. seminarier. Av forskningsinitiativen kan särskilt framhållas "Kulturarv i praktiken" som genomförts av 4 samverkande universitet och Nordiska museets projekt "Marginalernas kulturarv". (Se särskild projektredovisning i bilaga 2.) Delegationens egna seminarier (vilka redovisas i en särskild sammanställning – kapitel 2.9) har i första hand vänt sig till dem som äger eller på annat sätt varit delaktiga i projekt. Delegationens ledamöter har därtill medverkat i ett antal andra seminarier och utåtriktade insatser och därigenom förhoppningsvis bidragit till samhällsdiskussionen och ett växande intresse för det industriella kulturarvet.

2.6 Delegationens möten

Delegationen har sammanträtt vid 27 tillfällen under de 3 år verksamheten pågått. Mötena kretsade inledningsvis mycket kring arbetsformer och hur beredningen av ansökningarna skulle utformas för att hanteringen skulle bli så effektiv och smidig som möjligt. Sammanträdena har också ägnats åt diskussion och beslut om stöd till projektansökningar.

Delegationens ledamöter har även använt mötestillfällena till fördjupade diskussioner om uppdragets mål och inriktning och för att tränga djupare in i specifika frågeställningar. Dessa diskussioner har varit till stor nytta för det samlade arbetet och speglar delegationens bredd i kompetenser och erfarenheter. Genom den mångsidiga sammansättningen har de aktuella frågorna kunnat belysas ur flera perspektiv vilket på ett konstruktivt sätt bidragit till delegationens möjligheter att tillgodose kraven på ökad mångfald och delaktighet i kulturarvsarbetet. Bland de frågor som ägnats särskilt intresse bör nämnas definition av de begrepp som varit av betydelse för satsningen. Dit hör tolkningen av begreppen kulturarv och industrisamhälle och hur deras avgränsning i tid och rum tydligt påverkat inriktningen på delegationens uppdrag. Andra begrepp som berörts är värderingar och synsätt och vem som anger normerna åt vad som är värdefullt och skall bevaras till eftervärlden. Inte minst har demokratibegreppen mångfald, delaktighet och jämställdhet lett till intensiva och berikande samtal. Delegationen har noterat svårigheterna att skapa ett i verklig mening brett engagemang så att kulturarvet blir en angelägenhet för många. Kulturarvssektorns nuvarande organisation, eldsjälarnas roll, näringslivets och företagans ansvar är andra frågor som också tagits upp vid delegationsmötena.

2.7 Rapportskyldighet

Samtliga projektägare har varit skyldiga att lämna delrapporter och en avslutande redovisning av sina respektive projekt. I slutrapporten har ställts krav på uppgifter om hur målen uppfyllts och vilka effekter som uppnåtts. Samtliga tillstyrkta projekt med slutdatum före 1 juli 2002 har inkommit med sina slutrapporter. Några av projekten har rapportdatum efter det att delegationen avslutat sitt uppdrag. I dessa fall skall materialet inlämnas till kulturdepartementet.

För att ge en bild av mångfalden intressenter, vad de olika projekten varit inriktade mot och hur arbetet bedrivits har delegationen valt ut 5 olika satsningar och gjort en fördjupad genomgång och fyllig redovisning av dessa. Den återfinns i bilaga 2 under rubriken "Fördjupad projektredovisning". Till detta skall också läggas ett antal projektägares egna berättelser av sin medverkan i regeringens satsning. De återges i oredigerad form i bilaga 2 under rubriken "Projekt berättar". Kapitel 6 i rapporten är en essäsamling där ett antal personer har fått möjligheter att ge sin syn på industrisamhället.

2.8 Uppföljning och utvärdering

I delegationens uppgift har ingått att göra en uppföljning och utvärdering av de 3 årens verksamhet och satsningar. Delegationen har därför granskat och gått igenom ansökningarna och rapporterna från samtliga tillstyrkta projekt. Till detta skall läggas genomgång och sammanställning av resultaten från den övriga verksamheten, dvs. seminarier, diskussioner och länsbesök. Detta material har tillsammans med de samlade erfarenheterna utgjort ett viktigt underlag för delegationens slutrapport och diskussionen om behov av framtida insatser.

2.9 Seminarier och andra initiativ

Enligt delegationens uppfattning har seminarieverksamhet varit en viktig del i de flesta projekt som erhållit stöd. Seminarierna har på ett påtagligt sätt bidragit till att sprida erfarenheter och kunskaper om det industriella arvet.

Delegationen har deltagit i och stöttat ett stort antal seminarier på olika platser i landet och arrangerat två egna seminarier. Därtill har delegationen tagit initiativ till att ekonomiskt stötta Riksantikvarieämbetets internationella konferens "Industrial heritage as force in the democratic society":

1. Delegationens upptaktsseminarium i Västerås den 23 september 1999.
2. Kunskapsforum i Västerås den 13-14 februari 2002
3. Industrial heritage as force in the democratic society, Örebro den 16-18 maj 2001. Riksantikvarieämbetet.
4. Övriga seminarier (23 st.)

1. Delegationens upptaktsseminarium

Upptaktsseminariet samlade ca 80 deltagare från kulturarvsområdet. Programmet var upplagt så att delegationen presenterade sig och sina uppgifter och därefter talade olika representanter om verksamheten i kulturarvssektorn.

Många institutioner och verksamheter var representerade på seminariet. Flera olika exempel på problem och möjligheter framfördes från såväl arkiv, kulturmiljövård som museer. Samtidigt poängterades viljan och behovet av att samarbeta, dels för att fördjupa kunskapen, dels för att utnyttja tillgängliga resurser effektivare. I flera inlägg framhölls att det saknas nätverk mellan de olika intressenterna dvs. mellan myndigheter, museer, arkiv och de ideella krafterna.

I andra inlägg noterades att sektorn ruvar på ett stort material i form av arkiv, dokumentationer, bebyggelse, inventeringar, föremål etc. men att allt detta i förvånansvärt låg grad har utnyttjats för forskningsändamål.

Av de synpunkter som framfördes under dagen drog delegationen slutsatsen att sektorn framförallt efterfrågade förstärkta insatser för samverkan och forskning.

2. Kunskapsforum

Delegationen genomförde ett tvådagarsseminarium i Västerås med syfte att i första hand ge möjlighet för projektägarna att träffas och utbyta erfarenheter. Tanken var också att seminariet skulle ge nya infallsvinklar på det arbete som utförs runt om i landet genom ett antal inbjudna föredragshållare. Seminariet avhölls i Ångkraftverket som gav en stimulerande inramning till sammankomsten. För delegationens del innebar dagarna i Västerås en värdefull inblick i de olika projekten då var och en av projektintressenterna hade möjlighet att delge de närvarande sina synpunkter och ta upp angelägna frågor genom en kort presentation. Det väcktes också många frågor och förslag för framtiden.

3. Industrial heritage as force in the democratic society

Konferensen genomfördes i anslutning till Europarådets kampanj och lockade ett stort antal deltagare från ett flertal länder i Europa. Konferensen var mycket väl arrangerad och programmets olika

teman stimulerade till både intensiva och mycket tänkvärda diskussioner. Inte minst gavs det möjligheter att se det övergripande begreppet demokrati ur ett flertal olika perspektiv. Konferensen finns sammanfattad i en rapport som dokumenterar de olika huvudtalarnas anföranden och vissa kommentarer. Konferensen gav deltagarna tillfälle att se och uppleva Bergslagens industrihistoriska miljöer på ett mer ingående och annorlunda sätt än vad som är vanligt vid traditionella guidningar.

4. Övriga seminarier

Delegationen har vidare lämnat bidrag till eller deltagit i följande seminarier:

- Industrisamhällets kulturarv. Seminarium i Eskilstuna 17 november 1999 (Eskilstuna museum och ABF Eskilstuna)
- Industrisamhällets mönstersamhällen. Konferens i Linköping och Ljungsbro den 30 november – 1 december 1999, (Östergötlands läns museum)
- Industrihistoriskt forum. Möte den 9 december 1999, (Industrihistoriskt forum i Västsverige)
- Industrisamhällets kulturarv. Konferens i Göteborg 14 december 1999 (Industrihistoriskt forum i Västsverige)
- Riksarkivets konferens för folkrörelse- och företagsarkivens chefer den 17 – 18 februari 2000. (Riksarkivet)
- Industrihistoriskt forum. Möte i Karlstad 4 april 2000 (Industrihistoriskt forum)
- TICCIH 2000 (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage). Konferens i London 30 augusti – 3 september 2000.
- Kulturarv, etik, demokrati, storstadens arkitektur och kulturmiljö. Konferens i Göteborg den 7 september 2000. (Länsstyrelsen, Västra Götalands län)
- Bromölla och den svenska modellen. Konferens den 5 oktober 2000. (Landsarkivet i Lund)
- Industrisamhällets mönstersamhällen. Konferens den 10–11 oktober 2000 (Östergötlands läns museum)
- Kulturarvsinstitutioner och -myndigheter. Idéseminarium på Riksantikvarieämbetet den 18 oktober 2000 (Riksantikvarieämbetet)

- Tag hand om tekniken. Seminarium i Forsvik den 10 – 11 maj 2001 (Forsviks industriminnen)
- Manliga industriarbetsplatser, kvinnliga arbetare. Seminarium i Grängesberg 12 – 14 juni 2001 (LO, ABF, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Arbetets museum, Ekonomisk historia Uppsala, Metallindustriarbetareförbundet)
- Industrisamhället ur författares och konstnärers perspektiv. Seminarium i Smedjebacken den 21 – 23 september 2001 (Johan Ahlbäckstiftelsen, Smedjebacken)
- Stort fult och farligt? Seminarium i Barsebäck den 24 – 25 september 2001 (Regionmuseum Skåne)
- Industrisamhällets kulturarv. Seminarium i Karlstad den 15 – 16 november 2001. (Värmlands museum)
- Industristaden Uppsala. Seminarium i Uppsala den 11 december 2001. (Kulturförvaltningen och Uppsala industrimnesförening)
- Varvscentra. Seminarium i Göteborg, den 13 – 14 mars 2002 (Göteborgs kommun och Metall avd 41 i Göteborg)
- Digital interpretation. Seminarium i Falun den 8 april 2002 (Falu kommun).
- Kulturarv i förändring, industri och kunskapssamhälle i Blekinge. Seminarium i Karlskrona den 12 april 2002 (Blekinge museum och Länsstyrelsen i Blekinge)
- Banan och Brottet, Facket och Framtiden. Seminarium om kalklinbanan Forsby – Köping den 14 maj 2002 (Länsstyrelsen i Södermanlands län och Södermanlands hembygdsförbund)
- Stålindustrin och tung utrustning – vad kan vi bevara. Seminarium i Karmansbo – Avesta den 27 – 28 maj 2002 (Jernkontoret).
- Kalklinbanan Forsby – Köping. Seminarium den 30 maj 2002 (Länsstyrelsen i Södermanlands län och Södermanlands hembygdsförbund)

Sammantaget framstår seminarierna som ett av de mest värdefulla inslagen i satsningen. De har inte bara varit till nytta för de olika projekten och de teman som skulle behandlas vid de olika sammankomsterna. De har också varit uppskattade tillfällen att i mer allmänna ordalag diskutera det industriella kulturarvet och de angelägna frågor som berör dagens och morgondagens kulturarvsarbete. Några av seminarierna har behandlat nya och utmanande uppgifter och på så sätt satt igång tankarna kring sådant som tidigare inte diskuterats i någon större utsträckning p.g.a. sin svårösta problematik. Det rör inte minst sådana anläggningar som är förknippade med miljöfarlig verksamhet. Ett alldeles särskilt

problemområde värt att uppmärksamma är de delar av kulturarvet som av många uppfattas negativt. Om vi skall lära av historien är det viktigt att även de inslagen i samhällsutvecklingen dokumenteras och bevaras. En mycket givande diskussion hölls i kärnkraftverket i Barsebäck om de olika aspekter som finns kring denna anläggning. Ett annat seminarium som gav sig in på nya områden har varit det om konstnärers skildring av och författares roll i industrisamhället. Det avhölls i Smedjebacken i september 2001 och rönt stort intresse. Seminariet i Falun om den digitala interpretationen har även det berört nya metoder och arbetssätt och kan förmodligen betecknas som en milstolpe i utvecklingen för dessa arbetsmetoder. Varvseminariet i Göteborg resulterade i bildandet av ett nätverk för att ta till vara varvsnäringens kulturarv. Seminarierna har i de flesta fall dokumenterats genom rapporter. Det finns möjlighet att ta del av dessa rapporter hos projektägaren eller arrangören.

2.10 Europarådets kampanj

Delegationen för industrisamhällets kulturarv har haft som uppgift att i samråd med Kulturdepartementet arbeta med Sveriges bidrag till Europarådets kampanj Europe, a common heritage. Kampanjen har pågått mellan september 1999 och september 2000. Syftet med kampanjen har bl.a. varit att genom kulturarvet verka för europeisk tillhörighet och att befordra kulturell mångfald och demokrati i Europa. Kampanjen har erbjudit goda möjligheter för deltagande parter att bygga upp europeiska nätverk inom kulturarvsområdet.

Delegationen har förmedlat kontakter mellan kampanjen och svenska projekt med intresse av att verka i ett europeiskt sammanhang.

Allmänt om kampanjen

Kampanjen Europe, a common heritage invigdes officiellt i Bukarest och Sibiu i Rumänien den 10 – 13 september 1999. Kampanjen beskriver det europeiska kulturarvet som ett gemensamt arv som dock till sin karaktär är pluralistiskt och komplext. Det har varit kampanjens strävan att kulturarvet skall kunna användas som ett medel för olika samhällen och kulturer att förstå varandra. I en introduktion till kampanjen underströks att kulturarvet inte får

missbrukas som ett sätt att ge legitimitet eller glorifiera särskilda identiteter eller användas för att stödja nationalistiska perspektiv. Kampanjen uttalade som målsättning att verka för att höja medborgarnas medvetenhet om kulturarvets betydelse för tolerans, kunskap och ömsesidigt erkännande. Kulturarvet bör också bidra till att stödja känslan av europeisk tillhörighet, kulturellt utbyte och upptäckter av kulturella skillnader.

Delegationen har deltagit i 3 kampanjsammanträden för samtliga nationella kommittéer. Dessa sammanträden har ägt rum i Bukarest/Sibiu, Rumänien (10–13 september 1999), Strasbourg, Frankrike (22–24 februari 2000) samt Riga, Lettland (7–10 december 2000).

Svenska projekt

Delegationen gav 1999 Arbetets museum i uppdrag att i samband med projektet "Invandrad arbetskraft" undersöka möjligheterna till ett internationellt perspektiv och koppla insatser till Europarådets kampanj. Arbetets museum fann då, hösten 1999, inga självklara samarbetspartner inom kampanjen men hade för avsikt att arbeta vidare med försöken att knyta kontakter mellan lokala museer i Sverige och Europa.

I Arbetets museums redovisning av uppdraget från delegationen har också ingått att etablera ett samarbetsprogram kallat "Migration, Work, and Identity" inom ramen för nätverket Worklab. Programmet engagerar 6 museer i Sverige, Danmark, Tyskland, Storbritannien Österrike och Spanien. Samarbetsprojektet pågår och har fått stöd från EU:s Kultur2000-program.

Internationella projekt

På svenskt initiativ genomförde som tidigare nämnts Riksantikvarieämbetet en internationell konferens den 16–18 maj 2001 i Örebro med rubriken "Industrial heritage as a force in the democratic society". Konferensen bekostades till stor del genom medel från delegationen.

Wooden Culture är benämningen på ett andra internationellt projekt som delegationen engagerat sig i. I detta ingick förutom Sverige även Frankrike, Litauen, Polen, Rumänien och Turkiet. Projektet har genomfört 3 möten. Det första i Bukarest/Siguet,

Rumänien den 26–28 juni 2000. Det andra i Safranbolu, Turkiet den 28–30 september 2000. Det tredje avhölls 5-19 maj 2002 i Sverige (Hälsingland).

Sverige representerades vid dessa sammankomster av Timmerdraget, Östersund och Länsstyrelsen Gävleborg. Syftet med detta projekt var att skapa ett europeiskt utbytesprogram kring hantverkskunskaper och timmerbyggnadskonst. Wooden Culture har goda förutsättningar att utvecklas till ett mer varaktigt europeiskt samarbete.

Utöver dessa insatser har delegationen bidragit till att sprida information som erhållits från kampanjsekretariatet.

Kampanjen avslutades i Riga, Lettland, den 7–10 december 2000 och redovisades den 6 och 7 april 2001 vid de europeiska kulturministrarnas möte i Portoroz, Slovenien.

Delegationen lämnade en särskild redovisning av de internationella aktiviteterna till regeringen den 15 januari 2001.

3 Regeringens projektsatsning

3.1 Projektsatsningens inriktning

I delegationens uppdrag ingick att svara för den närmare utformningen och genomförandet av regeringens satsning på det industriella kulturarvet.

Projektet skulle genom sin inriktning bidra till att uppfylla de mål som tidigare redovisats (sid. 14). Projektsatsningen har givit goda förutsättningar för de medverkande intressenterna att arbeta konkret och målinriktat samtidigt som ambitionen om en ökad mångfald av aktörer kunnat tillgodoses. I den följande delen av detta kapitel redovisas kriterier, villkor och resultat.

Villkor och bedömningskriterier - delegationens tolkning av uppdraget

Delegationen ställde inledningsvis upp nedanstående villkor och kriterier och lade på så sätt fast sin tolkning av uppdraget. Denna tolkning utgjorde sedan ett viktigt underlag för bedömning av inkomna ansökningar.

- Medverkar projektet till att fokusera sociala grupper som är svagt representerade i kulturarvet? Medverkar projektet till att företeelser som breddar representationen läggs till kulturarvet?
- Medverkar projektet till att intresse, engagemang och delaktighet beträffande industrisamhällets kulturarv ökar?
- Medverkar projektet till en bred diskussion om industrisamhället, om människors möjlighet att påverka framtidens samhälle samt om kulturarvets betydelse för samhällsutvecklingen?
- Kan projektet sägas uppmärksamma insatser från t.ex. arbetslivsmuseer och lokala museer, hembygdsföreningar, industri-

minnesföreningar, arkivsällskap, kommunikationshistoriska föreningar m.fl. när det gäller att ta till vara, utveckla och sprida kunskap om industrisamhällets kulturarv.

- Är projektet gränsöverskridande avseende aktörer och källor?
- Innebär projektet samverkan mellan kulturarvssektorn och allmänheten?
- Innehåller projektet inslag som kan medverka till ökad förståelse för industrisamhällets omvandling i samspel och konflikt mellan olika grupper?

Delegationen har vid bedömningen av ansökningarna ställt som villkor att minst en av dessa frågor skulle kunna besvaras med ja.

I varje bedömning har hänsyn tagits till vilka effekter de föreslagna insatserna kunde ge upphov till, om resultatet skulle nå utanför åtgärden i sig och om projektet skulle få positiva inverningar på andra ordinarie verksamheter eller pågående arbeten. Delegationen har särskilt beaktat sådana projekt som varit metodutvecklande. I betänkandet "Frågor till det industriella samhället" (SOU 1999:18) anges olika teman där bearbetning, nya metoder och nya lösningar är nödvändiga. Demokratiska och jämställdhetspolitiska aspekter på kulturarvet är två sådana områden. Betänkandet anger också empiriska teman som kräver särskild uppmärksamhet och är formulerade som: det vardagliga, det vanliga och de stora dimensionernas kulturarv samt det industrialiserade kulturlandskapets, industristadens och den lilla tätortens kulturarv. Slutligen anges samverkan mellan olika institutioner och aktörer inom kulturarvsfältet som angeläget att utveckla och intensifiera. Dessa frågeställningar har också ingått i delegationens bedömning av ansökningar och angelägna insatsområden.

Under beredningsarbetet har delegationen även tagit hänsyn till sambandet mellan de frågor och syften som formulerats och projektets förutsättningar avseende tidplan, personalkompetens och budget.

En annan viktig utgångspunkt har varit de ekonomiska aspekterna. God medfinansiering har utgjort grund för prioritering av projekt.

Projekt som inte kunnat beviljas medel

Syftet med satsningen har varit tydlig i den meningen att stöd inte kunde beviljas till vissa åtgärder och verksamheter. Delegationen har därför inte tillstyrkt ansökningar som syftat till:

- upprustning av byggnader eller utrustning
- projekt vars huvudsyfte avser drifts-, personal-, lokal- eller andra kostnader för reguljär verksamhet eller
- projekt där projektägarna uppenbarligen borde ha sökt medel hos andra.

3.2 Uppföljning av beviljade och avslagna projekt

I delegationens uppgift har ingått att göra en uppföljning och utvärdering av satsningen. Delegationen har därför gått igenom ansökningarna och besluten för samtliga tillstyrkta projekt och de rapporter som lämnats in. Delegationen har med ledning av detta material gjort en sammanställning av de ekonomiska effekterna, bidragets fördelning på ägare och teman samt den geografiska spridningen. Sammanfattningsvis kan sägas att delegationen totalt mottagit 142 ansökningar varav 49 tillstyrkts. Till arbetet hör också en rad förfrågningar och ansatser som inte fullföljts. Den totala projektbudgeten för beslutade satsningar uppgår till drygt 46 mnkr varav delegationen svarat för 24,5 mnkr. Således har de av regeringen anslagna medlen i det närmaste fördubblats. Till detta kan läggas att ansökt belopp för avslagna projekt uppgår till drygt 61 mnkr.

Tematiska utgångspunkter

De beviljade projekten uppvisar en stor spännvidd och rör sig från enkla förstudier kring en specifik åtgärd till fleråriga miljonsatsningar med många berörda intressenter. De enskilda åtgärderna varierar men målformuleringarna kan sammanföras till följande fyra huvudteman:

Samverkan
Delaktighet/engagemang
Ny kunskap
Jämställdhet/demokrati

Samverkan

Till detta område har förts projekt där syftet varit ökad samverkan mellan kulturarvssektorns institutioner på central och regional nivå och mellan sektorn och andra aktörer.

Det är viktigt att framhålla att samverkan även kan ses som en metod och ett sätt att uppnå andra mål och syften.

Delaktighet/engagemang

Rubriken samlar projekt med målet att genom bidraget stödja ideella grupper och organisationers insatser för det industrihistoriska arvet. I gruppen finns också projekt där avsikten varit att stärka samhällets engagemang eller bruket av det industrihistoriska arvet i samhällsutvecklingen.

Ny kunskap

Till denna grupp hör de projekt som på olika sätt avsett att identifiera och utveckla nya kunskapskällor för att öka intresset och förståelsen för hur industrisamhället utvecklats och formats.

Jämställdhet/demokrati

Under denna rubrik finns de insatser som på olika sätt verkat för att öka jämställdheten i kulturarvet genom att uppmärksamma eller vidta konkreta åtgärder inom eftersatta områden. Här finns också de projekt som syftat till att utveckla tillgängligheten och möjligheterna att förstå kulturarvets demokratiska värden.

Projektfördelning efter tema

Sammanställningen visar att gruppen kunskapsutveckling omfattar 24 projekt medan grupperna delaktighet/engagemang och samverkan uppgår till 11 respektive 9. Gruppen jämställdhet/demokrati innefattar 5 projekt.

Sammanställningen ovan avser att visualisera hur de olika insatserna fördelar sig mellan respektive kategori. Projekten är angivna med diarienummer (se bilaga 2).

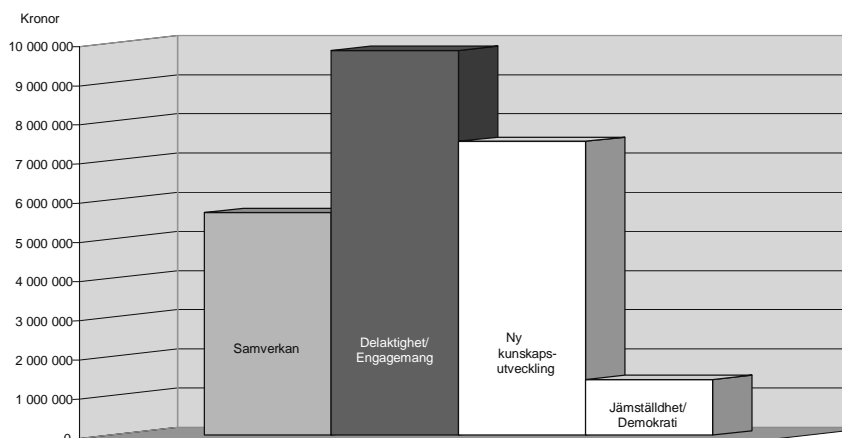
Delegationen har som ovan framhållits prioriterat ansökningar som varit inriktade mot något/några av de fyra huvudområdena. Uppföljningen visar på en klar övervikt i antal projekt och beslut om stöd till gruppen ny kunskap medan åtgärder med inriktningen jämställdhet/demokrati har haft svårt att göra sig gällande. Till de positiva erfarenheterna hör att demokratifrågorna istället tagits upp på ett stimulerande sätt vid seminarier som genomförts under satsningen.

Att verka för kunskapsutveckling tillhör de uppgifter som de flesta institutioner arbetar med på ett eller annat sätt och utfallet är därför inte oväntat. I ett flertal fall har projektägarna sökt sig till nya områden och också prövat nya metoder.

Ökad samverkan har varit ett av målen i uppdraget och ett relativt stort antal intressenter har tagit vara på möjligheten att utveckla samarbetet såväl inom sin egen sektor som med andra aktörer. Samverkansformerna har haft skiftande karaktär beroende på projektets art och innehåll. Det bör framhållas att samverkan även finns invävt i andra projekt som metod. Insatser som rör delaktighet/engagemang har lockat ungefär samma antal intressenter. I denna grupp återfinns bl.a. Riksantikvarieämbetets bidrag till arbetslivsmuseer.

Bidragsfördelning efter teman

Diagram 1. Totalsumman bidrag fördelat på satsningens fyra huvudteman

Tabell 1. Sammanställning av projekten relaterade till diarienummer och bidragets storlek. Projekten är dessutom fördelade på de huvudteman de tillhör.

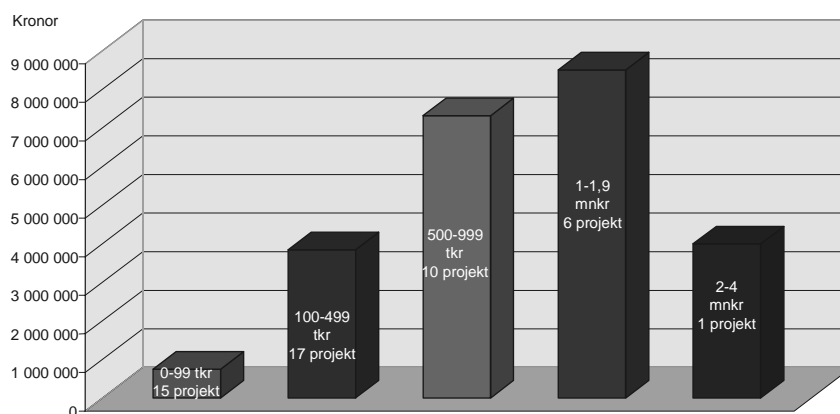
Samverkan	Delaktighet	Kunskaps- utveckling	Jämställdhet
1 800 000	4 000 000	180 000	665 000
dnr 86/00	dnr 9/00	dnr 48/00	dnr 69/00
800 000	1 830 000	170 000	400 000
dnr 89/00	dnr 29/00	dnr 62/00	dnr 85/00
365 000	700 000	20 000	50 000
dnr 105/00	dnr 64/00	dnr 63/00	dnr 106/01
923 000	990 000	500 000	150 000
dnr 106/00	dnr 87/00	dnr 83/00	dnr 110/01
190 000	50 000	50 000	150 000
dnr 72/01	dnr 126/00	dnr 84/00	dnr 129/01
200 000	50 000	1 230 000	
dnr 108/01	dnr 153/00	dnr 88/00	
1 000 000	1 500 000	230 000	
dnr111/01	dnr 7/01	dnr 98/00	
200 000	310 000	1 145 000	
dnr 112/01	dnr 22/01	dnr 107/00	
200 000	270 000	19 600	
dnr 113/01	dnr 67/01	dnr 125/00	
	30 000	50 000	
	dnr 109/01	dnr 151/00	
	90 000	44 000	
	dnr 115/01	dnr 152/00	
		50 000	
		dnr 172/00	
		612 000	
		dnr 1/01	
		650 000	
		dnr 8/01	
		250 000	
		dnr 23/01	
		300 000	
		dnr 24/01	
		125 000	
		dnr 25/01	
		600 000	
		dnr 26/01	
		75 000	
		dnr 107/01	
		875 000	
		dnr 108/01	
		50 000	
		dnr 114/01	

			85 000
			dnr 116/01
			35 000
			dnr 117/01
			150 000
			dnr 130/01
5 678 000	9 820 000	7 495 600	1 415 000
			24 408 600

Bidragens storlek

Stöd har tillstyrkts till projekt och varierat i storlek från det minsta på 19 600 kr till det största som uppgår till 4 mnkr. Det största bidraget (4 mnkr) har tilldelats Riksantikvarieämbetet och är av speciell natur. Detta har i sin tur fördelats av Riksantikvarieämbetet på 77 särskilda projekt. Ser man istället till nästa nivå finns 6 projekt som tilldelats mellan 1 mnkr och 2 mnkr. Nästa grupp utgörs av 10 projekt med stöd på 500 000 kr till ca 1 mnkr. I intervallet 100 000 kr till 400 000 kr återfinns 17 projekt. Gruppen mindre belopp dvs. under 100 000 kr består av 15 bidragsmottagare. För projekten som helhet ligger det genomsnittliga beloppet på ca 500 000 kr.

Diagram 2. Antalet projekt och projektbidragens storlek i 5 olika ekonomiska intervaller.

Tabell 2. Sammanställning i 5 olika bidragsintervaller av projekten relaterade till bidragets storlek och diarienummer.

0-99 tkr	100-499 tkr	500-999 tkr	1-1,9 mnkr	2-4 mnkr
20 000	180 000	700 000	1 830 000	4 000 000
dnr 63/00	dnr 48/00	dnr 64/00	dnr 29/00	dnr 9/00
50 000	170 000	665 000	1 800 000	
dnr 84/00	dnr 62/00	dnr 69/00	dnr 86/00	
19 600	400 000	500 000	1 230 000	
dnr 125/00	dnr 85/00	dnr 83/00	dnr 88/00	
50 000	230 000	990 000	1 145 000	
dnr 126/00	dnr 98/00	dnr 87/00	dnr 107/00	
50 000	365 000	800 000	1 500 000	
dnr 151/00	dnr 105/00	dnr 89/00	dnr 7/01	
44 000	310 000	923 000	1 000 000	
dnr 152/00	dnr 22/01	dnr 106/00	dnr 111/01	
50 000	250 000	612 000		
dnr 153/00	dnr 23/01	dnr 1/01		
50 000	300 000	650 000		
dnr 172/00	dnr 24/01	dnr 8/01		
50 000	125 000	600 000		
dnr 106/01	dnr 25/01	dnr 26/01		
75 000	270 000	875 000		
dnr 107/01	dnr 67/01	dnr 66/01		
30 000	190 000			
dnr 109/01	dnr 72/01			
50 000	200 000			
dnr 114/01	dnr 108/01			
90 000	150 000			
dnr 115/01	dnr 110/01			
85 000	200 000			
dnr 116/01	dnr 112/01			
35 000	200 000			
dnr 117/01	dnr 113/01			
	150 000			
	dnr 129/01			
	150 000			
	dnr 130/01			
748 600	3 840 000	7 315 000	8 505 000	4 000 000
				24 408 600

Bidrag och projektägare

De 7 största projektstöden från 1 mnkr – 4 mnkr har gått till större institutioner och organisationer som Riksantikvarieämbetet, Nordiska museet, Arbetets museum, Musikmuseet, Arbetarnas Bildningsförbund (ABF) och Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Även i nästa spann 500 000 kr – 900 000 kr dominerar de större institutionerna och organisationerna. Här återfinns bl.a. Riksantikvarieämbetet, Centrum för studier av det industriella kulturarvet vid Linköpings universitet (CSIK), Sveriges hembygdsförbund, Landsorganisationen (LO), Malmö museer, Kungliga Tekniska Högskolan (KTH), Etnologiska institutionerna vid Göteborgs och Lunds universitet, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård vid Göteborgs universitet samt Institutionen för tema historia vid Linköpings universitet, Nordiska museet, Johan Ahlbäckstiftelsen samt projekt Timmerdraget i Östersund. Av dessa skiljer sig Ahlbäckstiftelsen och projekt Timmerdraget från de övriga genom verksamhetens mer lokala inriktning. I gruppen med de minsta beloppen dvs. under 100 000 kr finns projekt med läns museer och länsstyrelser som huvudman men framförallt hembygdsföreningar och andra ideellt arbetande organisationer.

Sammanställningen visar att det är de stora institutionerna och organisationerna som har fått de högsta bidragen medan de mindre beloppen gått till andra kategorier projektägare. Det bör också framhållas att några av de större projekten antingen samverkar med eller vänder sig till lokala grupper av ideell karaktär.

Regional fördelning av projektmedel

Sammanställningen visar en markant övervikt för södra och mellersta delarna av landet. En viss skillnad i antal projekt och tillstyrkta medel kan vara naturlig med hänsyn till landets demografiska struktur men den ojämna fördelningen är större än vad den borde vara.

En förklaring är att man från norra Sverige ansökt om bidrag till få och mycket stora satsningar med höga kostnader. Det har inte funnits ekonomiska möjligheter för delegationen att tillstyrka bidrag i den storleksordningen. Det är viktigt att framhålla att flera av dem haft mycket hög kvalitet och egentligen varit kvalificerade för stöd. Till denna bild av den geografiska spridningen skall också läggas Riksantikvarieämbetets fördelning av bidrag till arbetslivsmuseer. Av totalt 77 beslutade projekt är 16 hemmahörande i norra Sverige.

Projektens hemvist och insatsområde kan också speglas ur perspektivet storstäder/centralorter och landsbygd och här visar sammanställningen en tydlig övervikt för den förstnämnda gruppen. Utfallet beror till stor del på att ägare till projekt i flertalet fall

utgörs av de stora institutionerna vilka vanligen finns i residensstäder eller större städer. Av de totalt 42 projektägarna tillhör 32 kategorin institutioner/myndigheter på kommunnivå och uppåt. Resterande 10 utgörs av ideella organisationer och grupper.

Spridningen av tillstyrkta projekt framgår av kartbilden på sidan 42.

Projektägare och intressenter

Satsningen har i första hand engagerat och stimulerat de etablerade institutionerna och gängse ideella krafter. Det hade varit önskvärt om projektstöden kunnat åstadkomma en ökad mångfald bland aktörerna och skapat möjlighet för fler att bli medvetna om kulturarvets betydelse och rätten till sitt arv. Det är dock i praktiken krävande att inte bara planera och formulera ett projekt utan också att genomföra det. Det fordrar bl.a. god framförhållning, ekonomiska och personella resurser och framförallt ett redan pågående aktivt arbete med de berörda frågorna. Det är delegationens erfarenhet att de etablerade intressenterna har stor erfarenhet av sådant projektarbete. Däremot behöver de ideella krafterna betydligt längre förberedelse och inte minst ekonomiskt stöd för att redan färdigställa en bra ansökan. Kan vi arbeta vidare med de här frågorna? Finns det möjligheter till fortsatta insatser? Förmodligen är det en rad frågor av det här slaget som lett till att en del intressenter ställt sig tveksamma till ett projektengagemang.

Delegationen vill därför poängtera hur viktigt det är att de som står utanför den traditionella kulturarvssektorn ges särskild uppmärksamhet vid kommande satsningar och får möjligheter att delta i arbetet med det industriella arvet på sina villkor. Dessa frågor bör utvecklas redan i den fortsatta satsning delegationen föreslår.

4 Delegationens sammanfattande reflektioner

Delegationen föreslår att

- ett centralt industriarvsråd bildas
- särskilda fonder skapas för vård och förvaltning av storskaliga industrianläggningar
- de ekonomiska resurserna för kunskapsuppbyggnad utökas
- bevarandet och värden av industriarvets immateriella värden uppmärksammas och intensifieras

4.1 Satsningen – en grund att bygga vidare på

Levande samtidshistoria

Delegationen anser att tillgången till ett levande kulturarv är en viktig förutsättning för ett rikt och meningsfullt liv. Det gensvar som delegationen mött i sitt uppdrag är en bekräftelse på att det kulturarv som hör samman med den industriella epoken verkligen berör och har betydelse för den enskilde medborgaren. Det har också blivit allt tydligare att det industriella arvet på ett helt annat sätt än tidigare är och uppfattas vara ett samtida kulturarv. Arvet sätter sina spår i dagens verksamhet, påverkar människor och är inte bara ett historiskt faktum som endast berör gången tid. Det handlar inte bara om vård och bevarande av industriminnen. Industrisamhällets kulturarv är en helhet som speglar konsekvenserna av industrialismen som tidsepok och blir därför i högsta grad levande samtidshistoria.

Vårt val är framtidens kulturarv

Industrisamhällets del av det samlade kulturarvet har blivit uppmärksammat på det sätt som regeringen avsåg med satsningen. Intresset har till stor del sin förklaring i att insatserna och diskussionen riktats mot samtiden och sådant som är av betydelse för många människor i dagens samhälle. Det är också påtagligt att många anser det angeläget att bevara inte bara det fysiska arvet utan också erfarenheter och kunskaper till kommande generationer. Kulturarvets bevarande blir på så sätt också en framtidsfråga där vi måste öka insikten om att vi i dag, medvetet och omedvetet, också gör ett val för kommande generationer. Vi avgör med vårt handlande nu vad de kan få veta och förstå av vår tid.

Kulturarvet – en resurs för hållbar social utveckling

Regeringen pekar i den nationella strategin för hållbar utveckling på sambandet mellan social sammanhållning och kultur. Där sägs att kulturbegreppet är mångfasetterat och berör praktiskt taget alla delar av samhällslivet. I kulturarvsbegreppet ingår givetvis vård och underhåll men också frågor om bildning och fritt kunskapsökande. Inte minst måste arbetet bedrivas med den förutsättningen att alla skall ges förutsättningar att ta del i kulturlivet. I en internationaliserad värld och i ett Sverige som alltmer präglas av mångfald ställs också stora krav på insikt i och förståelse för såväl det egna som andras kulturella arv. Delegationen har i sitt arbete tydligt pekat på betydelsen av tillgången till kulturarvet som en demokratisk rättighet och nödvändighet för ett meningsfullt liv.

Strategin lyfter också fram kulturarvets funktion i det demokratiska samhället och särskilt museernas roll för att bevara ett tolerant och demokratiskt samhälle. Vidare sägs att varsam förvaltning och brukande av kulturarvet i all dess mångfald är en nödvändig utgångspunkt för en hållbar utveckling. Framförallt har kulturhistoriska och estetiska värden betydelse för människors välbefinnande och deras identitet och sammanhang i tillvaron. Kulturmiljön har också betydelse för kreativitet och företagsamhet och därmed för lokal och regional ekonomisk utveckling. Kulturmiljöarbetet har således en koppling till såväl de miljömässiga som de sociala och ekonomiska aspekterna på en hållbar utveckling. Vidare skall verksamheten inom området också syfta till att kulturmiljövärden hävdas och brukas på ett sätt som garanterar deras be-

varande på lång sikt. Kulturarvet skall ses som en tillgång i samhällsbygget och bilda utgångspunkt för nyskapande och förändringar av bebyggelse och anläggningar i stad och landskap. Arbetet med det industriella kulturarvet som det föreslagits av delegationen stämmer väl överens med dessa tankegångar och utgör därmed en väsentlig del i strategin för en hållbar utveckling.

Delegationen menar att kulturarvets sociala betydelse handlar om varje människas förståelse av sig själv i relation till sin samtid. En sådan djupgående förståelse förbättrar möjligheterna till en stabil social utveckling. Detta är särskilt betydelsefullt nu och framöver då kraven på anpassning till nya förutsättningar ständigt ökar. De sociala strukturerna är inte längre stabila. Människor växer inte upp och lever sina liv i en omvärld som automatiskt skapar hemkänsla och kontinuitet. Riksantikvarieämbetets aktuella satsning på landets tre storstadsområden har uppmärksammat och vidareutvecklat kunskapen om och vidgat intresset för den komplexa relationen mellan den centrala stadsmiljön och förorterna som det byggda uttrycket för folkhemmets ambitioner. Det urbana landskapet erbjuder nya utmaningar och viktiga insatsområden för kulturarvssektorn och inte minst för möjligheten att förstå betydelsen av kulturarvets sociala dimension. Insikten om sambandet mellan kultur, historia och samtid måste erövrats på nytt. Annars tilltar oro och rotlöshet.

Den mänskliga dimensionen

En viktig förklaring till det engagemang som nu visas den industriella epoken hänger samman med kulturarvets mänskliga dimension. Industrisamhällets kulturarv handlar inte längre så ensidigt om det fysiska arvet utan om människors liv och arbete och de processer och sammanhang som styr eller följer samhällsutvecklingen. Delegationen ser det som mycket glädjande att kunskapen om dessa frågor uppenbarligen har förstärkts under den period som satsningen pågått. Byggnader och maskiner är och kommer framgent att vara omistliga och viktiga delar för kunskapen om industrisamhället, men lika angeläget är bevarandet och förståelsen av det immateriella arvet – innehållet i verksamheter, tankar, värden och idéer. Samtidigt är det fråga om en idévärld som kräver nya metoder och arbetsätt av dem som på olika sätt deltar i kulturarvsarbetet.

De många och goda bevarandeinsatserna

Svensk kulturmiljövård har lång erfarenhet och god kompetens i vård och bevarande av det äldre industriella arvet och det som tillhör de småskaliga verksamheterna. Kulturarvssektorn har genom åren haft möjlighet att säkerställa inriktningen och den antikvariska kvaliteten genom de statliga byggnadsvårdsmedel som Riksantikvarieämbetet fördelar till länsstyrelserna. Periodvis har särskilda satsningar gjorts på det industriella arvet genom centrala eller regionala prioriteringar. Vård- och bevarandeinsatserna har i första hand kommit att omfatta byggnadsbeståndet inom traditionella basnäringar som järnhantering, gruvnäring, verkstadsindustri, textilindustri och trä- och pappersbranschen.

Många insatser har gjorts för att återanvända industrilokaler och för att på olika sätt demonstrera och visa hur maskiner fungerar och tillverkningsprocesser gått till. Bruket av kulturarvet är dock inte problemfritt och kräver stort mått av eftertänksamhet. I fortsättningen behövs därför också ökade insatser för att utveckla kunskaperna om värden och bevarandet av maskinell utrustning. Användningen av kulturarv sliter av naturliga skäl ut det kulturarv som skall bevaras. Den återkommande frågan handlar om maskiner och annan teknisk utrustning skall visas i monter eller i praktisk användning. Diskussionen måste fördjupas om originaldelarna och autenticitetens betydelse för det industrihistoriska värdet.

De ideella krafterna inom hembygdsrörelsen och vid arbetslivsmuseerna öppnar generöst sina dörrar till det lokala kulturarvet som det har formats av industrialismens samhälle. Många av de värddade anläggningarna ingår i dag i olika former av kultur turistisk verksamhet. Detta har blivit en viktig uppgift för arbetslivsmuseer runt om i landet. Denna ideella del av kulturarvssektorn behöver dock utökat stöd och uppmärksamhet särskilt om de många och goda krafterna skall kunna medverka i arbetet med de storskaliga industrianläggningarna. Institutionerna borde i ökad utsträckning kunna bistå med kunskapsuppbyggnad för alla dessa många eldsjälar och särskilt med inriktning mot de nya områdena.

Det pågår också ett antal arbeten med bl.a. stöd från regeringen i syfte att utveckla det samlade arbetet med kulturarvet och som på olika sätt kommer in på det som hör samman med den industriella epoken. Ett av dem, Agenda kulturarv, berör ett flertal aktörer och områden i kulturarvssektorn. Agenda kulturarv har tillkommit på initiativ av Riksantikvarieämbetet, länsstyrelserna och läns museerna och avser att öka kunskapen om samhället och den egna verk-

samheten och från den utgångspunkten skapa möjlighet till en kreativ dialog om sektorns mål och uppgifter och hur arbetet bör bedrivas i framtiden. Arbetet genomförs med stark regional och lokal förankring. Avsikten är att insatsen skall mynna ut i en för kulturarvssektorn gemensam programförklaring. De frågeställningar och utvecklingsområden som tas upp i Agenda kulturarv har vissa överensstämmelser med vad delegationen uppmärksammat och föreslår i sitt betänkande. Det rör bl.a. behoven av ökad delaktighet, samverkan och kunskapsutveckling och en levande diskussion om de värderingar och den grundsyn som präglar kulturarvsarbetet. Delegationen är övertygad om att Agenda kulturarv kommer att bidra till en positiv utveckling av kulturarvssektorn.

Det industriella arvets nya områden

Det är ingen överdrift att påstå att de olika aktörerna behärskar det industriminnesvårdande området väl. Därför är det angeläget att rikta utvecklingsinsatserna mot det moderna industriella arvet och de svårlösta problemställningarna. Här har seminariediskussionerna om Barsebäck och kalklinbanan Forsby – Köping, Svartöns industriområde i Luleå, den svenska varvsnäringen, stålindustrin och den tunga utrustningen eller Ångkraftverket i Västerås varit till stor nytta. Gemensamt för dessa seminarier är frågeställningar om att göra goda urval och hur de i verklig mening storskaliga industri- anläggningarna skall vårdas och användas i framtiden. Inte minst är nya finansieringsformer nödvändiga för att det skall vara möjligt att bevara dessa industrikomplex. Deltagarna har också tagit upp behovet av en samlad överblick så att inte branscher spärlost försvinner och påpekat att endast därigenom kan man få möjlighet att belysa strategiska delar av den industriella utvecklingen.

Den svenska varvsindustrin utgör ett tydligt exempel på att en bransch i det svenska industrisamhället kan försvinna utan att man lyckats åstadkomma ett civilt varvsmuseum. I dag, 25 år efter branschens sammanbrott finns inte mycket av fysiska lämningar kvar att bygga ett museum kring. Seminariet i Göteborg om varvshistoriskt centrum samlade representanter från så gott som samtliga varvsorter representerande kommuner, museer och fackliga organisationer som tillsammans beslöt att bilda "Nätverket svenska varv" vars huvudsakliga syfte är att gestalta och utveckla varvsnäringens kulturarv.

I Västerås har en arbetsgrupp för bevarande av det gamla Ångkraftverket föreslagit att Ångkraftverket skulle kunna bli en bas för ett nationellt energimuseum. Det finns specialmuseer för vattenkraft och andra energikällor men landet saknar ett museum som tar ett helhetsgrepp över den för den industriella utvecklingen så avgörande energifrågan och inte minst med tanke på hur den skall lösas i ett framtidsperspektiv. Här kan erfarenheten kombineras med aktuell forskning. Bevarandet av kalklinbanan Forsby – Köping och Svartöns industriområde förutsätter att visioner för återanvändning utvecklas och ges rimliga möjligheter att förverkligas. Seminariet i Karmansbo om "Stålindustri och tung utrustning" diskuterade branschens frågor och problemställningar men slutsatserna var i flera fall generella och direkt överförbara till andra områden. Deltagarna pekade bl.a. på att industriella anläggningar många gånger är av sådan storlek att det föreligger ett uppenbart behov av strategier för inte bara nationella utan även internationella prioriteringar. Andra frågor handlade om bristen på erfarenhetsåterföring genom analys och utvärdering av vad som tidigare gjorts. Vid seminariet diskuterades också kompetenskrav och den avgörande betydelse utbildningen har för de framtida insatserna. Om det skall finnas en rimlig möjlighet att bevara och vårda det industriella arvet och i synnerhet med dess alltmer komplexa karaktär, behövs en utbildning som svarar mot kulturarvssektorn och industrins krav. Här har KTH och professuren i industriminnesforskning haft stor betydelse för de insatser som gjorts i landet för det industriella arvet. Delegationen anser det angeläget att såväl utbildningen som professuren behålls.

Det finns även internationella erfarenheter av intresse att ta del av. Ett exempel på nya förhållningssätt är det grepp man tar i Ruhrområdet med dess komplexa industrimiljöer där bevarande, återbruk, miljöaspekter och utveckling går hand i hand på både spännande och för den traditionella kulturmiljövården utmanande sätt. Resultaten är tankeväckande och inspirerande. Ett bra exempel i Sverige är Avesta där man medvetet nyttjar det industriella arvets bostäder och industribyggnader som en resurs för ett långsiktigt stadsförnyelsearbete. Det är alldeles uppenbart att kulturarvet ger förnyelseinsatserna ett påtagligt mervärde.

Mångfalden berikar

Ett av målen i satsningen var stimulera det gränsöverskridande samarbetet mellan olika ansvarsområden och vetenskapliga discipliner för att öka mångfalden. Delegationens erfarenhet är att mångfalden berikar arbetet i kultursektorn på ett påtagligt sätt. Ju fler som forskar, vårdar och bevarar ju fler infallsvinklar och berättelser uppstår om kulturarvet, människorna och samhället. Denna utgångspunkt att var och en har ett arv att upptäcka, att berätta om, att försvara som sitt eller någon annans att solidarisera sig med är den grundläggande förutsättningen för att kulturarvet i vid mening blir demokratiskt. Genom mångfalden ökar samtidigt förutsättningarna att ta tillvara kulturarvets värden, göra goda urval och inte minst att göra det tillgängligt för breda grupper i samhället.

De här frågorna har belysts och behandlats i de projekt som påbörjats eller genomförts under satsningen. Projekten och satsningen har dessutom lett till en rad mereffekter runt om i landet i form av bl.a. en bred samhällsdiskussion och ett antal egna initiativ på temat industrisamhällets kulturarv.

Delegationen har också i ett särskilt kapitel låtit ett antal personer reflektera över sin bild av industrisamhällets kulturarv (se kapitel 6). Redan denna samling av perspektiv visar på att arv måste uppfattas som ett flertal arv och att alla har rätt till inte bara sitt utan även andras kulturarv. Förhållandet till kulturarvet får inte vara utestängande och segregering utan skall istället kännetecknas av öppenhet och en generös och inbjudande framtoning. Här kan kulturarvssektorn med sin historiska och även framåtsyftande blick bidra på ett konstruktivt sätt till att motverka samhällets främlingsfientliga krafter. Den industriella utvecklingen är ett resultat av relationen mellan de många olika delarna och det bör på ett naturligt sätt också återspeglas i ett demokratiskt förhållnings-sätt till kulturarvet.

4.2 Områden i behov av nya insatser

Även om de samlade slutsatserna i huvudsak är positiva visar uppföljningen att det finns vissa luckor. Framför allt har det varit svårt att nå och engagera dem som vanligtvis inte deltar aktivt i kulturarvsarbetet. De större institutionerna och myndigheterna har haft bättre förutsättningar att snabbt utveckla förstudier, projekt och inte minst ansökningar och på så sätt kommit att dominera arbetet.

Delegationen anser inte att detta skall tas som intäkt till att minska de etablerade organisationernas och experternas engagemang. Däremot finns det mycket kvar att göra för att förbättra möjligheten för fler att delta i projektsatsningar av det slag som nu varit aktuella. Det tar tid, eldsjälarna behöver stöd redan för att åstadkomma de förstudier som krävs.

Det finns fortfarande många grupper som inte är engagerade i eller medvetna om sin historia och vad den betyder för att skapa delaktighet och mening. Här framskymtar intressanta utmaningar för nya yrkesgrupper inom IT, Telecom eller finansbranscherna eller hos dem som väljer att leva på andra sätt än det traditionella. Livsmönstren förändras och målgrupperna är inte längre de gamla vanliga. Därmed måste också arbetssätten förändras. Hur hanterade kulturarvssektorn t.ex. de många IT-anställda som plötsligt stod arbetslösa och sökte efter ny stadga i tillvaron? Vad säger historien? Har det hänt förr? Hur klarade de sig? Det är viktigt för kulturarvssektorn att se var de reella behoven finns och de möjligheter det ger till förnyelse av den egna verksamheten. Samtidigt är det angeläget att omvärlden ser betydelsen av sådana insatser och vad vi kan lära av historien. Vad händer i Degerfors, Katrineholm eller Färösund när det som en gång hade en betydelse inte längre är något värt, när industrin läggs ned och samhället töms på tillit och framtidstro. Hur bär samhällets medborgare med sig besvikelsen? Kan museerna med sitt historiska perspektiv fungera som kris-terapeuter och bidra till att bearbeta de kollektivt negativa känslorna. Verkligheten är mer komplex och upplevelserna sitter betydligt djupare för att det skall räcka med att regeringen, länsstyrelsen, kommunen och andra går in med s.k. omställningsresurser. Delegationen noterar också att stora delar av dem som arbetar och arbetat inom den offentliga sektorn inte ser sitt arbetsliv som en del av industrisamhällets kulturarv.

Var finns näringslivet?

Regeringens satsning hade också som mål att öka intresset för det industriella arvet hos näringslivet. Visserligen har näringslivet deltagit i några projekt och seminarier men satsningen har så här långt inte i någon större utsträckning ökat engagemanget inom enskilda företag. Samtidigt är behovet av en ökad medvetenhet i den operativa verksamheten mycket påtaglig. Även om beslut om strukturförändringen måste fattas under tidsmässig och ekonomisk press så

finns bevarandefrågorna kvar. Vad skall bevaras? Hur skall man prioritera? Vem har ansvaret? Det vore önskvärt att regionala myndigheter (länsstyrelser) och läns museer på ett mer aktivt sätt bevakade förändringarna i näringslivet. Samtidigt skall det sägas att arkivväsendet kommit längre i samarbetet med näringslivet än kulturmiljövården och museerna. Arkiven söker inom sitt område utarbeta en bevarandestrategi när globaliseringen leder till att företagets betydelse för bygden och regionen försvinner.

Näringslivets centrala organisationer och den fackliga rörelsen har ett stort ansvar. *Delegationen föreslår ett centralt industriarvsråd* bestående av representanter för näringsliv och fackliga företrädare som tillsammans med kulturarvssektorn skulle kunna vara ett värdefullt instrument. För att förstärka och bredda effekten skulle industriarvsråd av det här slaget också kunna finnas på det regionala/lokala planet. Industrihistoriskt forum är ett steg på den vägen.

Kommunal frånvaro

Genom delegationens initiativ men också genom andra insatser har en rad seminarier och konferenser arrangerats på olika platser i landet med industrisamhällets kulturarv som gemensam nämnare. Den reflektion som de flesta deltagare gjort är att representanter från kommunerna många gånger saknats i dessa sammanhang. I synnerhet är den politiska frånvaron påtaglig. Delegationen föreslår att regeringen tar initiativ till en diskussion mellan stat och kommun i syfte att öka det lokalpolitiska engagemanget. I det fortsatta arbetet borde också kommuner mer direkt engageras i arbetet. Idag finns det en tendens i många kommuner att betrakta kulturarvsfrågor som något som skall hanteras till lägsta möjliga kostnad eller av andra. Men frågan borde vara mer angelägen än så eftersom den moderna kommunala utvecklingen så nära hänger samman med den industriella framväxten. Inte minst utgör traditionella och kommunala ansvarsområden som skola, vård, omsorg, stadsplanering, trafikplanering m.m. viktiga inslag i kulturarvet.

Kulturarvet har i en del kommuner lyfts fram som väsentliga områden för tillväxt och nyföretagande. Det finns tydlig koppling och mycket av en identitetsfråga i förhållandet kommun – industrisamhälle – tillväxt och som borde väcka intresse och engagemang. Ett framsynt kommunalt initiativ finns i bl.a. Trollhättan och återanvändningen av stadens industrimiljöer. Särskilt uppbyggnads-

den av Innovatum är en i många stycken nyskapande verksamhet som rör sig i spänningsfältet mellan teknik, utveckling och museifrågor. En annan kommun som förtjänar att framhållas är Hällefors. Kommunen gör en mycket medveten och uthållig satsning på kultur som bärare av den lokala utvecklingen. Hällefors har en mycket stark industriell bakgrund. Det kommunen gör inom kulturområdet framstår som ett nytt grepp i en bygd hårt drabbad av nedläggningar och utflyttning. Kommunens satsning ger Hällefors en ny profil av kreativitet och framåtanda. Det som skett i Norrköping genom återanvändning och nyskapande i industrilandskapet vid Motala ström tillhör i dag de mer välkända och lyckade stadsförnyelseprojekten. Eskilstuna är ytterligare ett exempel på medveten satsning där det industriella arvet används på ett föredömligt sätt i stadsutvecklingen.

Det industriella arvets byggnader och miljöer är en stor tillgång i stadsförnyelsearbetet. Återanvändningen och utvecklingsinsatserna är i hög grad också en fråga om nyanser och sökande efter hållbara lösningar. I vissa fall är det nödvändigt att vara restriktiv medan det i andra sammanhang finns möjligheter att ha ett mer öppet förhållningssätt till de miljöer det gäller. En nära samverkan mellan antikvarier, arkitekter, stadsplanerare och inte minst ägare och brukare är en god garant för tillfredsställande lösningar. Flera av de lyckade förnyelseåtgärderna bygger på ett nära samarbete och förmågan till tvärspektoriella synsätt.

Det finns också tydliga problemområden. Här framstår storstädernas komplexitet och kraftigt stigande fastighetsvärden många gånger som hinder för möjligheterna att ta till vara det industriella arvet och använda det som ett berikande inslag i de framtida stadsmiljöerna. De internationella erfarenheterna visar att återanvändning av industrimiljöer är en framgångsrik väg i vitaliseringen av hela städer och stadsdelar. Det finns många goda exempel i Tyskland och England och där tillhör det som gjorts i Manchester och Liverpool de mer välkända förnyelsesatsningarna.

Det internationella perspektivet

Den industriella utvecklingen har en internationell och i synnerhet europeisk dimension. Det förekommer en mångfald nationella och lokala särdrag men också nära släktskap mellan länderna i Europa. Mot den bakgrunden borde kulturarvsarbetet kunna bedrivas i ett betydligt mer utvecklat europeiskt och globalt perspektiv. Delega-

tionens bedömning är att det förekommer en rad internationella, ofta personanknutna projekt men att den internationella aspekten i hög grad saknas i den ordinarie verksamheten. Trots att det svenska industrisamhället i så hög grad präglas av internationella kontakter och influenser synes inte heller regeringen ha någon genomtänkt strategi för hur Sverige skall vara en del i ett internationellt arbete. Man kan inte undgå att komma in på en jämförelse med miljöfrågorna med sin globala dimension och där Sverige tillhör frontländerna. Det internationella ansvaret och Sveriges framtoning har ett tydligt genomslag i det operativa arbetet på t.ex. län- och kommunnivå och även hos många enskilda medborgare. Jämfört med miljöansvaret finns det mycket kvar att göra för att lyfta kulturarvsfrågorna från det lokala och den enskilda insatsen till ett vidare sammanhang.

Delegationen vill också understryka att det svenska industrisamhället har i hög grad påverkat utvecklingen runt om i världen. Den svenska exportindustrin har levererat produkter, genomfört investeringar som påverkat utveckling och livsvillkor för kanske fler människor utanför än innanför Sveriges gränser. Detta i sann mening internationella svenska kulturarv fordrar en särskild uppmärksamhet.

Alltför få demokratiprojekt

Delegationen har vid uppföljningen av projektsatsningen konstaterat att initiativ med inriktningen demokrati, delaktighet och jämställdhet varit få till antalet och inte fått så kraftfullt genomslag som avsågs i planeringen. Ytterligare insatser behöver därför göras för att öka insikten om demokratins betydelse i kulturarvsarbetet. Två projekt som engagerar många människor har genomförts respektive påbörjats genom stöd från delegationen. Projekt "Manliga arbetsplatser – kvinnliga arbetare" genomfördes av LO tillsammans med fem industriarbetarförbund, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Arbetets museum och Ekonomisk – historiska institutionen i Uppsala och syftade till att stimulera gräv-där-du-stårverksamheten och akademisk forskning på ett tidigare förbiset område. Gensvaret blev överraskande stort och har resulterat i 2 publikationer men också ett antal nya insatser; grävprojekt bland kvinnorna på Oxelösunds järnverk, Degerfors järnverk, Kristinebergs gruva, inom bildindustrin för att nämna några.

I det andra projektet "Gräv där de stod" samarbetar, Arbetarnas Bildningsförbund, Arbetstlivsmuseernas samarbetsråd och Folk-rörelsernas arkivförbund med delar av industrisamhället som inte tidigare deltagit i sådan verksamhet och även här har uppslutningen varit stor. De här exemplen vittnar om att det i grund och botten finns ett påtagligt intresse för industrisamhällets kulturav och att en bred medverkan mera beror på förmågan att nå ut och att skapa erforderliga kontaktytor.

Det är delegationens uppfattning att demokratifrågorna har stor betydelse för kulturarvsarbetets fortsatta intresse i samhället. Kulturarvssektorn behöver även i framtiden experter och institutioner med hög kompetens och integritet. Samtidigt är det viktigt att ta vara på möjligheterna till ökad medverkan av nya grupper för att samhället skall känna att frågorna om kulturarvet berör och engagerar. Det krävs förmodligen mer tid att pröva och söka sig fram tills sektorn hittar de arbetsformer som passar för det här området.

En grundläggande förutsättning är kontaktytorna och det ansvar som vilar på institutionerna inom sektorn. Om det inte finns tydliga och goda kontaktytor mellan de etablerade aktörerna och de ideella krafterna med sina många nya grupper finns heller ingen möjlighet att utveckla vare sig delaktigheten eller möjligheterna till mångfald. Det vilar ett stort ansvar på i första hand museerna att verkligen skapa lättillgängliga kontaktytor och möjligheter för de nya grupperna att ta sig in i arbetet med industriella arvet.

Behov av långsiktighet

Samtidigt som arbetet som helhet nått goda resultat är det viktigt att också se effekterna och arbetet inom kulturområdet i ett vidare sammanhang. Delegationen anser att satsningen framstår som en intressant början på en långsiktig utvecklingsprocess. Delegationen vill dock understryka att det finns en påtaglig risk att framstegen kan gå förlorade när delegationens uppdrag slutar eftersom flera nya initiativ nu stimulerats och åtskilliga grundläggande frågor kräver fortsatt stöd för att utvecklas vidare.

De utvecklingsfrågor som kommit fram genom projekten och i satsningen ställer i många fall krav på nya sätt att se och förhålla sig till kulturarvet. De nya perspektiven, de nya frågorna och de ännu frånvarande svaren har satt i gång livliga diskussioner runt om i landet. Inte minst märktes det hos de ideella krafterna under seminariedagarna i Västerås. Viljan till nya arbetsätt är uppenbar men

samtidigt är det en krävande process som påbörjats och som fordrar både eftertanke och långsiktighet för att utvecklas på ett gynnsamt sätt.

Att vara subjekt eller objekt

En viktig fråga som uppmärksammas är om industrisamhällets kulturarv bara skall vara en fråga som drivs av institutioner och experter.

Satsningen har visat att det finns ett stort intresse hos de etablerade institutionerna för olika slag av undersökande, dokumenterande eller kunskapsinriktade insatser och det är naturligtvis positivt. Det har också fått ett tydligt genomslag bland de tillstyrkta projekten och troligen kommer flera av dem att få en bestående effekt. Förmodligen hade en del av dessa insatser inte kommit till stånd om inte delegationen haft möjligheter att ge ett direkt stöd. Samtidigt hade det varit värdefullt om fler nya grupper och intressenter själva hade fått möjlighet att bearbeta sin historia och sitt arv. Det demokratiska perspektivet talar för att samtidens kulturarvsfrågor på ett helt annat sätt än tidigare måste drivas och ägas av dem som frågan gäller. Institutionerna är en resurs som forskande, lärande och stödjande och därmed en förutsättning för det samlade kulturarvsarbetet. För att öka mångfalden och vidga både ansvar och intresse bör de större institutionerna i högre utsträckning ta vara på möjligheten att utveckla just den stödjande och lärande rollen.

Det osynliga arvet

En annan viktig fråga handlar om sektorns syn på det osynliga kulturarv som lätt förbigås, glöms och riskerar att försvinna därför att det berör svåra minnen som ofta inte relaterar till framgångsmyterna. Delegationen har genom egna initiativ och tillstyrkan av insatser med den här inriktningen lyft upp problematiken kring behovet av ökad medvetenhet om områden eller grupper vilkas historia och del i samhällsutvecklingen kommit i skymundan i kulturarvsdiskussionen. Nordiska museet har genom projekt "Marginalernas kulturarv" skapat möjligheter att samla sektorns intressenter kring de här angelägna uppgifterna. Andra goda exempel är Sjö-

historiska museets dokumentation av kvinnor i sjöfarten eller det som rör finska invandrare i textilbranschen i Borås.

Diskussionen och ett av projekten ("Möjligheternas mötesplats – möjligheternas rum". Rosengårdsprojektet.) har behandlat en annan sida av det osynliga arvet. När blir det annorlunda en självklar del av dagens Sverige? Det rör bl.a. invandrargrupperna och förortsområdenas multietniska kultur. Storstädernas invandrartäta förorter är en naturlig del av det moderna samhället och måste både ses och behandlas från den utgångspunkten. Visserligen är frågorna annorlunda, problemen och de starka sidorna av annat slag än de traditionella. Likväl är förorten en del av det moderna samhället. Om kulturarv ges denna vidare mening ökar förmodligen möjligheten för de nya grupperna att engagera sig i och ta ansvar för sin del av det moderna kulturarvet.

4.3 Ekonomi och finansiering

Beslut om bidrag

Delegationen har i sitt uppdrag inte haft fullt myndighetsansvar utan besluten om bidrag m.m. har fattats av regeringen efter förslag och tillstyrkan från delegationen. Lösningen har haft sina fördelar i det nära samarbetet med departementet och att regeringen på så sätt haft en god inblick i uppdraget. Men det har också funnits nackdelar i processen. Eftersom regeringsbeslut erfordrats i varje enskilt ärende har det ofta tagit lång tid innan intressenterna kunnat få sina formella beslut om bidrag och avslag. I framtiden bör fördröjningar av det här slaget undvikas.

Avstyrkta projekt

De många förfrågningarna är ett tecken på att intresset varit stort för insatser som rör det industriella kulturarvet. Det har inte varit möjligt för delegationen att fullt ut svara upp mot detta eftersom det inte funnits tillräckligt med pengar. Delegationen har därför tvingats avstyrka ett stort antal ansökningar men vill gärna framhålla att flera av dem är av sådan kvalitet att de förtjänar att genomföras.

Storskaliga industrianläggningar kräver nya finansieringsformer.

Delegationen anser att det är angeläget att för framtiden säkra bevarande och återanvändning av åtminstone några av de storskaliga delarna av det svenska industrisamhället. Delegationen anser vidare att det just för denna typ av bevarande och utvecklingsprojekt måste tillskapas nya finansieringsformer. Dagens system innebär att bevarandeåtgärder finansieras med årliga anslag. Beslut om bevarande av stora projekt innebär därmed att kostnader intecknas för all framtid och att dagens beslutsfattare överläter åt nästa generation att finansiera det underhåll och den drift som krävs. *Delegationen menar att det är ytterst angeläget att Riksantikvarieämbetet och länsstyrelser medges möjlighet att för större projekt medverka i en fonduppbyggnad som kan säkerställa finansiering i ett längre perspektiv.* I sådana fonder kan och bör också andra intressenter medverka. Inte minst skulle industriföretag och koncerner därigenom få bättre möjligheter att säkerställa bevarande av det egna kulturarvet. Så har t.ex. skett i Falun där Stora Enso bildat en särskild fond för bevarande och utveckling av Falu koppargruva. Det är angeläget att sådana fonder kan byggas upp också för andra projekt och att staten kan medverka. En sådan möjlig medverkan förutsätter inte i för sig att nya medel tillförs, även om det är angeläget. Däremot innebär fondavsättningar att prioriteringar av kortsiktiga stöd och långsiktiga behov blir tydliga och mer nödvändiga.

Behov av bidrag till nya områden

Det krävs också en förnyelse i synsättet på hur de statliga medlen för byggnads- och industriminnesvård skall användas. Merparten av dessa medel används i dag till direkt byggnadsvård och i första hand till bostadsbebyggelse. En stor del av den äldre bostadsbebyggelsen mår förhållandevis bra efter de senaste decenniernas kraftfulla insatser med stöd av statliga byggnadsvårdsbidrag. Delegationen anser det vara angeläget att en utvärdering bör ske av hur byggnadsbeståndet tagits om hand för att i det sammanhanget också kunna bedöma var de framtida insatserna bäst behövs. Det industriella arvets byggnader och miljöer tillhör förmodligen den grupp där stora behov föreligger. Behoven har tydliggjorts i bl.a. de sysselsättningsåtgärder som kulturarvssektorn kommit i åtnjutande av i arbetslöshetstider.

Regeringen bör i större utsträckning fördela resurser till aktiviteter som stöder kunskapsuppbyggnad. Även om det i dag finns bättre möjligheter att via de statliga byggnadsvårdsmedlen ge bidrag till inventeringar och dokumentationer, så behövs det förstärkta resurser inte minst för insatser som är inriktade på det immateriella arvet. Utan en gedigen och aktuell kunskap om samhällets utveckling minskar möjligheterna att göra goda urval och prioriteringar i bevarande och vård av det samlade kulturarvet. De utökade medel delegationen föreslår skulle även kunna fungera som stöd till verksamheter eller ideella gruppers insatser för ökad förståelsen av det industriella arvet.

4.4 Skydd och bevarande av det industriella arvet

Delegationen har i sitt arbete pekat på att arbetet med det industriella arvet måste förnyas och breddas. Av tradition finns det en betoning på det fysiska arvet, på byggnader, maskiner och verktyg. Men lika betydelsefullt för förståelsen av det industriella samhällets utveckling är de immateriella värdena. Utan minnena och berättelserna kan vi aldrig få den fullödiga bilden av vad som hände i den industriella processen eller hur det var att gå hem i utbrändhet genom landstingets besparingar i sjukvården.

Det är därför angeläget att bredda och intensifiera bevarandet av industrisamhällets immateriella värden genom ökat stöd till dokumentationer, studier, uppteckningar m.m. Det görs förvisso insatser i dag men den etnologiska dokumentationen är ett eftersatt område i många museer. Behoven av särskilt samtidsdokumentationer kommer sannolikt att öka med tanke på det samhälle och de snabba förändringar vi ser framför oss.

Ytterligare en viktig del är det som ryms i arkiven, såväl de offentliga som de som ägs av företag och organisationer. Den industriella epoken har varit starkt arkivbildande genom kraven på dokumentation och redovisning. Mycket av det vi vill eller behöver veta om den industriella utvecklingen finns i våra arkiv. Problemställningen handlar om ökad tillgänglighet och i synnerhet hur arkiven skall förhålla sig till den i allt högre grad dokumentslösa samtiden. Vilka är förnyelsetankarna och hur ser den långsiktiga bevarandestrategin ut i den digitaliserade världen?

En annan central arkivfråga är det internationella ägandet och arkivbildning. Det finns i och för sig en lång tradition i svenskt näringsliv med utländskt ägande och där basen för verksamheten i

stort sett alltid funnits inom landet. På så sätt har det skapats goda förutsättningar för uppkomst av arkiv. Dagens förändrade situation med kapitalstarka intressenter runt om i världen som genom snabba ägobyten hanterar företag som handelsvara leder tveklöst till farhågor om den framtida arkivbildningen. Det vore en svår förlust för kulturarvssektorn om denna så viktiga källa för vår kunskap om samhället skulle gå förlorad. Delegationen anser det angeläget att det kommer till stånd en diskussion med näringslivet om dessa farhågor.

Det har under satsningen kommit fram synpunkter på hur det industriella arvet kan bevaras i hela dess bredd och vilket stöd det finns genom dagens lagar och föreskrifter. Frågan kan delas upp i det som rör fysiska anläggningar och inventarier, immateriella värden och arkivhandlingar.

Genom kulturminneslagen (KML) och även plan- och bygglagen (PBL) finns goda möjligheter att skydda det industriella kulturarvets fysiska delar. Även om urvalet av lagskyddade anläggningar, enskilda byggnader och bebyggelsemiljöer inte ger en rättvis bild av vad som byggts och anlagts under den industriella epoken har ändå betydande insatser gjorts. Man kan dock inte enbart se till bevarandeinsatserna med stöd av KML från rent juridisk skyddsynpunkt eftersom det också kan innebära ett ekonomiskt åtagande från statens sida. Möjligheterna att skydda det industriella kulturarvet hänger därför samman med resurserna för vård och underhåll. Ofta är industrianläggningarna avställda och i behov av underhållsinsatser som många gånger är mycket kostnadskrävande och så stora att det inte räcker med det staten kan anslå.

De industriella anläggningarna innehåller ofta teknisk utrustning, maskiner och verktyg och här finns det en uppenbar svaghet i den nuvarande lagstiftningen trots den översyn som gjorts under senare år. Delegationen menar att i det långa loppet är det ohållbart att dessa delar inte mer än i undantagsfall kan förklaras skyddade genom kulturminneslagen. Den bevarade maskinparken och utrustningen är i stort sett alltid en förutsättning för att vi skall kunna förstå och förklara industriepokens produktionsprocesser eller arbetets villkor. Sammantaget kan man säga att KML ger goda möjligheter att skydda enskilda byggnader och sammanhängande miljöer men endast i undantagsfall det som rör maskinell utrustning, inventarier, verktyg m.m.

De lagar vi har i dag ger däremot ingen möjlighet att skydda det immateriella arvet. Det har av naturliga skäl sina svårigheter. Delegationen anser att bl.a. vissa produktionsprocesser, vare sig det sker

hantverksmässigt eller industriellt, är av sådan betydelse för förståelse av den industriella epoken att man trots allt borde överväga att kunna skydda eller bevara dessa. Detta skulle kunna ske via direkt lagskydd eller genom ekonomiskt stöd i form av statliga medel. Här skulle Tekniska museets inventering och dokumentation av utrotningshotade produktionslinjer kunna vara ett bra underlag för en fortsatt diskussion.

Slutligen är det nödvändigt att se arkivens roll i sammanhanget och betydelsen av ett nära samarbete mellan kulturarvssektorns institutioner. Arkiven måste ges goda möjligheter att ta emot och samla in, att förvara och att tillhandahålla det arkivaliska materialet. Det är också av största vikt att det finns en samverkan mellan intressenterna om de olika uppgifter var och en har i bevarandet av det industriella arvet. Delegationen anser att länsstyrelser och läns museer bör få tydliga direktiv att tillse att regionala och kommunala arkiv får möjlighet att ingå i ett samarbete om industrisamhällets värden. Delegationen vill understryka att arkiven utgör en viktig del i den organisationsöversyn som delegationen tidigare föreslagit. Delar av dessa frågor har tagits upp i den särskilda utredning som regeringen tillsatt, den s.k. ABM-utredningen (samarverkan mellan arkiv, bibliotek och museer).

Delegationen vill slutligen understryka att dokumentation, vård och bevarande av ljud, film, video och nya media utgör en angelägen uppgift. Delegationen noterar att insatserna är brådskande och resurskrävande. Projekt Grängesberg förtjänar allt stöd.

5 Det fortsatta arbetet

5.1 Framtidsfrågor och utmaningar

Delegationen föreslår att

regeringen gör en samlad översyn av kulturarvssektorns verksamhet och organisation samt att

regeringen i avvaktan på en mer långsiktig lösning av hur ansvaret för industrisamhällets kulturarv skall organiseras och fördelas beslutar om en fortsatt temporär satsning. Det är annars stor risk att de resurser som hittills satsats, de kunskaper som nu byggts upp och det engagemang som nu visats går förlorade.

Syfte med den nya satsningen skall vara att fördjupa *insikten om demokratifrågornas betydelse i kulturarvsarbetet* och bredda *medborgarnas* uppslutning kring det industriella arvet. De övergripande målen kan uppnås genom stöd till konkreta åtgärder, seminarier och projekt som syftar till ökad *delaktighet och förståelse av industrisamhällets kulturarv*. Delegationen föreslår att regeringen utser en särskild arbetsgrupp för att genomföra uppdraget.

5.2 En samlad översyn

Motiv för en samlad översyn

Delegationen har i sitt uppdrag kommit i nära kontakt med kulturarvssektorn och ett flertal av dess aktörer. Det har blivit uppenbart för delegationen att denna sektor inte är organiserad så att tvärsektoriella insatser underlättas. Kulturarvsområdet är i hög grad organiserat med utgångspunkt från andra krav och förutsättningar och med en ämnesinriktad ansvarsfördelning som genomgående

princip. Därtill bör läggas att arbetsformerna och organisationen till stor del är baserade på en tidigare tids erfarenhet. Flera av de kulturarv som dominerat sektorns arbete har avgränsats från helt andra utgångspunkter än det som gäller för industrisamhället.

Den industriella epokens kulturarv karaktäriseras av det komplexa och storskaliga, av tvärvetenskapliga perspektiv och inte minst av en samtid med tydliga inslag av snabba och omvälvande förändringar. Arbetet med industrisamhällets kulturarv är ett relativt nytt insatsområde och har i stor utsträckning inordnats i för andra tider typiska arbetssätt, trots de annorlunda förutsättningarna. Delegationen anser det därför angeläget att regeringen låter göra en samlad och förutsättningslös översyn av kulturarvsområdets organisation, arbetsformer och grundsyn.

Det är delegationens uppfattning att de berörda aktörerna inom kulturarvssektorn måste få nya förutsättningar att ta sig an också samtidens komplexa kulturarv. Flera av de centrala institutionerna har uttalade uppgifter inom det aktuella området men delegationen vill framhålla att det saknas ett helhetsansvar. Riksantikvarieämbetet ansvarar för kulturmiljövård och det fysiska arvet. Tekniska museet är i sin verksamhet inriktat mot den teknikhistoriska och industriella utvecklingen och har i sin arbetsform en nära koppling till industri och näringsliv. Nordiska museet arbetar med kulturarvet i ett brett perspektiv och har i sina dokumenterade uppgifter ett ansvar för det som rör industrisamhället och kulturarvets betydelse för en demokratisk samhällsutveckling. Till detta skall läggas Arbetets museum med sina kärnuppgifter att belysa det moderna arbetslivets utveckling och förändring. Till aktörerna hör också de lokala arbetslivsmuseerna, större eller mindre specialmuseer kring teknik- och industrihistoria, läns museer och länsstyrelser och inte minst nationella, regionala och lokala arkiv.

Denna mångfald är i sig en styrkefaktor och skapar förutsättningar för att belysa just industrisamhället ur många olika perspektiv. Avsaknaden av ett uttalat centralt ansvar gör dock att regeringen inte på ett rimligt sätt kan prioritera insatser och medel för dessa många och nödvändiga insatser. Nuvarande medelsanvändning blir alltför starkt låst av den fasta struktur som byggts upp.

Regeringen satsar årligen drygt 1,6 mdkr på myndigheter, museer, kulturmiljövård, forskning inom kulturområdet samt arkivverksamheten. Till detta skall läggas drygt 140 mnkr i särskilda anslag inom kulturarv och museiområdet för år 2002. Det finns all anledning att utgå från att dessa medel skulle kunna få en mer

effektiv användning också för att stödja olika former av insatser som avser att belysa industrisamhällets kulturarv. Det är dock inte rimligt att arvet från den industriella epoken för all framtid hanteras inom ramen för tillfälliga projekt. Istället bör en fast, tydlig och långsiktig ansvars- och finansieringsstruktur skapas för detta viktiga område.

En sådan organisatorisk översyn tar tid. Samtidigt är det uppenbart att den satsning som regeringen nu inlett inte bör avbrytas i avvaktan på att en mer långsiktig organisatorisk lösning skapas. Delegationen föreslår därför att regeringen, i avvaktan på den föreslagna översynen, fortsätter satsningen på industrisamhällets kulturarv kommande treårsperiod. Detta kan ske på flera olika sätt. Delegationen återkommer till denna fråga efter en genomgång av övergripande mål för en sådan satsning.

5.3 Övergripande mål för en temporär satsning

Delegationen anser att en fortsatt, temporär satsning bör inriktas mot två övergripande mål. Det ena målet bör vara att satsningen genomförs för att skapa en *djupare demokratisk insikt* i det samlade kulturarvsarbetet. Det andra målet bör vara att satsningen skall *stärka uppslutningen och engagemanget* hos nya grupper och framför allt engagera de ideellt arbetande organisationerna, folkrörelserna och näringslivet. De övergripande målen kan uppnås genom en satsning på följande områden:

- Kulturarvets mångfald
- Breddad och fördjupad delaktighet
- Aktiv kunskapsutveckling
- Samtidens kulturarv
- Samverkan
- Jämställdhet och integration

Kulturarvets mångfald

Industrisamhällets kulturarv kännetecknas av en påtaglig mångfald. Denna mångfald tar sig olika uttryck och kan bl.a. beskrivas genom sitt sociala innehåll, människors minnen, tekniska landvinningar och industriell utveckling eller i ekonomiska och politiska termer. Mångfalden är samtidigt en spegling av det moderna samhället, ett samhälle som ställer nya och i flera avseenden också annorlunda

krav på kulturarvssektorn. Behovet att bevara, vårda och berätta kommer alltid att finnas men genom samhällets komplexitet och mångskiftande karaktär ökar anspråken på förnyelse av arbetsformer, synsätt och inte minst en öppenhet för fler aktörer. Kärnfrågan handlar därför om att bejaka mångfalden och se den som sektorns möjligheter i samtiden och i synnerhet i ett framtidsperspektiv. Delegationen anser att kulturarvsområdet måste ges förutsättningar att utvecklas så att arbetssätten harmonierar med mångfaldsbegreppet. Det kan göras på många olika sätt. Ett kan vara att tydligare lyfta fram och i den samlade verksamheten utgå från samhällets rika innehåll av kulturarv, grupper och synsätt. Ett annat är att avdramatisera det tvärsektoriella och se det som ett i högsta grad normalt arbetssätt. Det fordrar i så fall att organisatoriska förändringar kommer till stånd.

Den genomförda satsningen har visat att just mångfald utvecklas och stimuleras av det tvärsektoriella och lokala arbetet. Enligt delegationens uppfattning kommer en fortsatt satsning på industrisamhällets kulturarv att stimulera de gränsöverskridande arbetssätten. Därigenom förstärks variationen av aktörer, nya synsätt görs tydliga och fler lockas att berätta sin historia om samhällets utveckling och människors liv och arbete.

Breddad och fördjupad delaktighet

Många människor och nya gruppers medverkan i arbetet med kulturarvet är en av kulturarvssektorns centrala framtidsfrågor, näst intill en överlevnadsfråga. Det råder ingen tvekan om att det finns ett stort intresse hos många grupper i dagens samhälle att få delta i och i reell mening också kunna påverka kulturarvsarbetet. Det handlar bl.a. om det vi väljer att bevara till eftervärlden och värderingarna av vad som är värdefullt. Det rör också prioriteringar av stöd eller var de mest angelägna dokumentationsinsatserna behövs. Delegationen har mött dessa och andra förslag i kontakterna med i första hand de ideella krafterna. Det är alldeles uppenbart att det finns en stor potential i nya kunskaper, värderingar och synsätt som på ett intressant sätt skulle kunna berika de samlade insatserna. En större delaktighet genom medverkan av fler intressenter och möjligheter att påverka kan bidra till ökat politiskt engagemang och djupare förståelse för kulturarvets betydelse i samhällsutvecklingen.

Delegationen konstaterar att begreppet delaktighet diskuterats vid flera seminarier. Det råder en stor enighet om att insatserna för särskilt industrisamhällets kulturarv bör präglas av mångas delaktighet. Denna ökade medverkan av nya intressenter behöver dock stöd för att i praktiken bli en realitet. Delaktighet utvecklas i hög grad i det lokala arbetet och baseras på ett ideellt arbete. Hittills har stödformer för bevarande av kulturarv i stor utsträckning tillkommit för att stödja värden av det fysiska arvet. Stöd kan erhållas för renovering och bevarande av byggnader och anläggningar. Delegationen menar att det framöver måste skapas fasta former för stöd också till "mjukvaran" i syfte att stärka delaktigheten. Det lokala arbetet måste kunna få stöd till kunskapsuppbyggnad, till seminarier och till projekt som syftar till att bevara och visa innehållet i en verksamhet. Till viss del finns redan medel för detta, dels genom bidraget till arbetslivsmuseer, dels för de museiprojekt som ligger inom Statens kulturråds ansvarsområde. Delegationen menar att resurserna för ökad delaktighet totalt sett behöver förstärkas.

Aktiv kunskapsutveckling

Att aktivt stärka industrisamhällets kunskapsgrund och att förmedla de kunskaper som utvecklas är en förstahandsuppgift för de institutioner som skall bevara, vårda och förvara det gemensamma kulturarvet. Ett kulturarv som består av föremål och maskinell utrustning, av dokument och alla de minnen och berättelser som hör samman med den industriella epoken. Ansvar finns i första hand hos museer, arkiv, bibliotek och utbildningsinstitutioner men även hos myndigheter och de ideellt arbetande intressenterna. Till de ansvariga hör också näringslivet som ägare till industriminnet och arkiv.

Att ta hand om det fysiska arvet och vårda det är en väl etablerad uppgift för myndigheter och institutioner. Detta arbete fungerar i huvudsak tillfredsställande. Under senare tid har dock kraven på medverkan i urvalsarbetet ökat och resurserna är på många håll knappa. Därtill kommer ett betydande behov av utveckling inom områdena kunskapsförmedling och tillgänglighet liksom ökande resurskrav för vård och förvaring av industrisamhällets föremål.

Vid en ny satsning finns möjlighet att ännu tydligare lyfta fram kunskapsutvecklingens grundläggande betydelse för ett framtidsinriktat kulturarvsarbete. Museerna, universitet/högskolor och

arkiven har en mycket viktig roll. Kvaliteten i kulturarvsområdets samlade insatser är helt beroende av en kontinuerlig och målinriktad faktainsamling, aktiv kunskapsutveckling och forskning som bygger på en nära samverkan med de operativa kulturarvsaktörerna.

Kunskaper vinnas inte bara genom de skrivna dokumenten utan också genom objekt och minnen, dvs. de föremål och berättelser som hör samman med den industriella epoken. Föremålen har på så sätt en avgörande betydelse för kunskapen om vad som utspelats i den industriella utvecklingen. Föremålens vård och magasinering är ett område som delegationen valt att inte gå närmre in på men som ändå bör uppmärksammas i framtidsfrågorna. Trots riktade insatser och särskilda medel från staten kvarstår problemen för museerna att på ett tillfredsställande sätt kunna magasinera och vårda de insamlade föremålen. Med tanke på det industriella arvets karaktär med storskalighet, komplicerade maskinella utrustningar och nutidens nya material och digitala teknik så finns all anledning att nu på allvar ta ställning till hur detta nya arv skall långsiktigt bevaras och vårdas. På många håll är omedelbara insatser nödvändiga för att inte föremål skall gå förlorade. Om prioriteringar blir nödvändiga.

En av aktörernas viktigaste uppgifter är slutligen att göra industrisamhällets kulturarvet tillgängligt och begripligt för nuvarande och kommande generationer. Denna tillgänglighet skall naturligtvis utgå från varsamhet och respekt för arvets värde.

Samtidens kulturarv

Förmågan till ett historiskt perspektiv ger kulturarvssektorn dess identitet och unika roll i samhället. Det historiska perspektivet är mångfasetterat och också en fråga om nyanser och prioritering av var insatserna för tillfället bäst behövs. Delegationen menar att industrisamhällets kulturarv fordrar att en ökad uppmärksamhet ägnas åt samtidens frågor. Satsningen har visat att det finns intresse och kunskaper och att det krävs mycket av både metodutveckling och nya synsätt för att sektorn skall ta sitt fulla ansvar för det som händer i dagens samhälle. Det främsta skälet till en särskild satsning på samtiden är dagens snabba och många gånger omvälvande förändringar. Brytningstiden, förändringstempot och vad det betyder för samhällets medborgare var också grunden för utredningen "Frågor till det industriella samhället" (SOU 1999:18).

Samtidsfrågorna handlar också om det vi väljer att bevara. Det är i den meningen också en fråga om framtiden. Vilka dokument, berättelser och byggnader kommer framtidens generation att ha kvar som förklaring och beskrivning av vår tid? Dagens välutvecklade informationssamhälle riskerar paradoxalt nog att bli informationsfattigt i eftervärldens ögon. Telefon och e-post har ersatt brev och dagböcker och den nya tekniken i form av film, video och CD är inte alls i teknisk mening så beständig som man i allmänhet förmodar. Dessa förhållanden ställer krav på eftertanke och snabbhet, på mångfald i synsätt och val i bevarandeinsatserna. Kanske andra aktörer än de traditionella skall släppas in på marknaden för att ta sig an vår samtid? Kanske behövs det nya institutioner för de här uppgifterna, t.ex. samtidsmuseer? Genom tydligare inriktning på det dagsaktuella och det som händer omkring oss ökar också möjligheterna att väcka intresse för kulturarvet hos bredare grupper och i synnerhet hos de yngre.

Samverkan

Samverkan är en fråga som under den hittillsvarande satsningen återkommit i flera sammanhang. Ökad samverkan såväl inom som mellan de traditionella aktörerna ger bättre möjligheter att förklara samhällets utveckling och alla de mänskliga insatser som ryms i detta begrepp. Fler aktörer i samverkan ger också fler infallsvinklar och rikare berättelser om industrisamhället. Samtidigt kan inte en samverkan i sig lösa de prioriteringsfrågor som uppkommer. Riksdag och regering måste skapa fastare organisatoriska instrument för en sådan prioritering.

En fortsatt satsning med de behov av förnyelse som uppkommer medför därför enligt delegationen att nuvarande organisationsstruktur bör ses över. Delegationen har under den genomförda satsningen mottagit synpunkter och frågor om den befintliga strukturen vid olika tillfällen. Många projektintressenter har framhållit det positiva i delegationens fria roll och i synnerhet helhetsansvaret. I avvaktan på en mer tydlig organisatorisk lösning måste dock fortsatt samverkan understödjas. Regeringen bör i större utsträckning än vad som hittills varit fallet i sina regleringsbrev kunna föreskriva formerna och målen för en sådan samverkan.

Jämställdhet och integration

Jämställdheten lyftes fram som ett angeläget område i delegationens planering av projektinsatser. Bakgrunden finns i kulturarvssektorns behov av att utveckla sin förmåga att se och behandla kulturarvet på ett brett och jämställt sätt. Utredningen "Frågor till det industriella samhället" (SOU1999:18) ger en översiktlig bild av dagens förhållanden och visar med bl.a. några exempel att det samlade arbetet fortsätter att vara inriktat på vissa delar av det industriella arvet. I mycket av det som görs dominerar fortfarande det manliga synsättet. Ett viktigt och i många avseenden eftersatt område är kvinnornas roll i utvecklingen av det svenska industrisamhället. Kraftfulla insatser behöver vidtas för att tydliggöra denna medverkan. Kvinnors aktiva deltagande i det fortsatta lokala arbetet är ett annat område som behöver förstärkas.

Jämställdhet tillhörde ett av de fyra teman som prioriterades för projektstöd. Genomslaget har dock varit svagt och endast några få insatser har ett tydligt jämställdhetsperspektiv. Detta förhållande förstärker ytterligare behovet av fortsatta insatser.

Också många andra grupper saknar sin historia och den delaktighet de har i industrisamhällets utveckling. Invandrarnas roll och delaktighet bör förtydligas respektive underlättas.

5.4 Delegationens förslag till genomförande av en fortsatt satsning

Det operativa ansvaret

En av de grundläggande frågorna handlar om vem som bör ha det formella ansvaret för en fortsättning. Enligt delegationen finns det flera tänkbara lösningar som diskuteras nedan. En fortsatt verksamhet bör utgå från att den som får ansvaret också får de formella möjligheterna att fatta beslut om bidrag till olika projekt.

En arbetsgrupp inom Kulturdepartementet

Det är naturligtvis möjligt att regeringen via Kulturdepartementet avsätter medel för fortsatta satsningar och att beredning och beslut om dessa medel fattas inom ramen för det ordinarie regeringsarbetet. Delegationen anser att den nuvarande arbetsformen där regeringen i varje enskilt fall fattar beslut om beviljande respektive

avslag inte har fungerat tillfredsställande. Regeringsbeslut i varje enskilt fall tar lång tid och är för de i många fall mindre projekten ett inte särskilt kostnadseffektivt arbetssätt. Delegationen förutsätter därför att ett fortsatt arbete delegeras till någon befintlig myndighet eller till en särskild för ändamålet nyskapad arbetsgrupp som får myndighets ställning med befogenhet att också besluta om hur de tilldelade medlen skall användas.

Centrala myndigheter

Delegationen menar att ett uppdrag att samordna en fortsatt satsning på industrisamhällets kulturarv skulle kunna läggas på i första hand Riksantikvarieämbetet eller Kulturrådet. Båda är myndigheter med god erfarenhet av liknande uppgifter inom kultur och kulturarvsområdet. Bland organisationer/myndigheter med ett nationellt uppdrag finns Nordiska museet, Tekniska museet och Arbetets museum som tänkbara alternativ för ett samlat ansvar. Dessa institutioner ingår dock inte i den statliga myndighetsstrukturen och kan inte därför utan vidare äläggas rent statliga myndighetsuppgifter.

Regional myndighet

Ytterligare ett alternativ som kanske har mera formen av experiment är att ge ansvaret till en regional organisation i form av ett nationellt uppdrag. Fördelarna i en sådan lösning finns i de regionala effekterna och utvecklingen mot en större mångfald kulturarvsaktörer.

Administrativt och kunskapsmässigt kan t.ex. en länsstyrelse i stort sett jämföras med de centrala institutionerna. En länsstyrelse har också en uppenbar tillgång i sitt breda samhällsuppdrag och den möjlighet det ger att sätta in kulturarvsfrågorna i ett vidare sammanhang. En annan fördel med den regionala nivån är att besluten om projektstöd kommer närmare bruket av kulturarvet och att kontakterna med den kommunala nivån underlättas.

Ny kommitté/arbetsgrupp/delegation

Erfarenheterna av den gångna treårsperioden är att en särskild arbetsgrupp som kan arbeta fristående från den etablerade strukturen har klara fördelar. En arbetsgrupp/kommitté/delegation kan utformas som en myndighet med en tydlig och renodlad uppgift. Den kan därigenom agera fritt och obundet. En liten arbetsgrupp kan därtill arbeta med en mycket begränsad organisatorisk överbyggnad. Dess beslut kan fattas snabbt och obyråkratiskt. Förutsättningen är dock att regeringen delegerar också beslut om projektstöd till denna nya delegation.

En ny arbetsgrupp/kommitté/delegation bör i likhet med den nuvarande ha en bred sammansättning med deltagare från olika samhällsområden. Delegationen finner det särskilt angeläget att också kommunala intressenter bereds möjlighet att delta.

Delegationen för industrisamhällets kulturarv är givetvis medveten om att endast i undantagsfall bör projekt avslutas med förslag om att nya projekt tillsättes. Delegationen anser dock att hittillsvarande erfarenheter om svårigheterna att finna lämplig central instans gör att alternativet en ny arbetsgrupp/kommitté/delegation bör prövas.

Kansli och arbetsformer

Oavsett vilken organisatorisk lösning som beslutas bör det operativa arbetet handhas av ett särskilt kansli. Den administrativa överbyggnaden bör vara så enkel som möjligt och ansökningsprocessen formas med tanke på effektivitet och god rättssäkerhet. Förslaget förutsätter ansökningsförfarande, beredning av ansökningar och beslut. Till uppgiften hör också information, uppsökande verksamhet samt rapportskyldighet och uppföljning. Det geografiska läget har i dag ingen större betydelse för den praktiska ärendehantering eftersom tekniken möjliggör ett effektivt arbete varhelst man befinner sig i landet. Dagens teknik och goda kommunikationer liksom den breda kompetensen ger möjligheter att tänka på landet som en helhet och att en delegation inte nödvändigtvis måste ha sitt säte i Stockholm.

Med tanke på de insatser kultursektorn kan göra för att stärka den regionala utvecklingen och det mål om regionala effekter som finns i bl.a. utredningen "Frågor till det industriella samhället"

(SOU 1999:18) bör man inte utesluta möjligheten att delegationens kansli samlokaliseras med någon länsstyrelse/länsmuseum.

Ekonomiska resurser

Delegationen anser att de ekonomiska resurserna bör vara så stora att den föreslagna satsningen kan genomföras på ett kraftfullt sätt. Den årliga budgeten bör uppgå till minst 10 mnkr per år. Därtill bör medel avsättas, genom anvisningar i regleringsbrev till berörda övriga statliga myndigheter.

Projektstöd

Delegationen föreslår att den huvudsakliga insatsen skall utgöras av stöd till konkreta åtgärder i form av projekt till vilka ekonomiskt bidrag kan ges om målen och de särskilt uttalade villkoren uppfylls. Insatserna skall därför vara inriktade mot: ökad mångfald, breddad och fördjupad delaktighet, kunskapsutveckling, insatser för samtidens kulturarv, ökad samverkan samt ökad jämställdhet och integration såväl i arbetsformer som i arbetet med kulturarvet. Projektet skall innehålla en eller flera av dessa mål. Insatserna mot de operativa målen skall syfta till att de övergripande målen om fördjupad demokratisk insikt i kulturarvsarbetet och breddad medborgaruppslutning kring det industriella arvet uppnås. De särskilda villkoren föreslås utformas senare beroende på hur ett eventuellt uppdrag kommer att formuleras.

Andra insatser

Andra viktiga uppgifter som faller inom ramen för ett fortsatt arbete är att svara för rådgivning och kunskapsmässigt stöd till kulturarvsområdets olika aktörer och att ta egna initiativ till forskningsinsatser och seminarier inom angelägna utvecklingsområden.

I de nya arbetsuppgifterna bör också ingå ansvar att samordna de internationella kontakterna i industriarvsfrågor i samverkan med andra centrala myndigheter och institutioner.

Delegationen föreslår också att den nya arbetsgruppen får i uppdrag att genomföra regelbundet återkommande konferenser kring temat industrisamhällets kulturarv.

Lämplig tid

Hänsyn bör tas till utvecklingsfrågornas komplexitet, det stora antalet aktörer, mångfalden ansvarsområden och avsikten att uppnå långsiktiga och bestående effekter. Delegationens bedömning är att en satsning som den föreslagna bör omfatta 3-5 år för att de uppsatta målen skall kunna uppnås.

6 Industrisamhällets många ansikten

Industrialismens faser och utveckling

Maths Isacson

Efter en trevande start i England för 250 år sedan har den industriella varuproduktionen, som ingen annan produktionsform i historien, stöpt om människans livsvillkor och tänkesätt, omformat landskapet och förutsättningarna för livet på jorden. Industrialismen har gjort avtryck i alla världens länder, involverat allt fler människor, påverkat konsumtionsmönster och sociala villkor. Med massproduktionen av tidningar och böcker, skolväsendet, telefonin, radion, teven och internet har industrialismen också blivit ett gigantiskt frihets- och demokratiprojekt. Å andra sidan har industrialismen följts av storskaliga krig, terror samt växande klyftor mellan världsdelar och grupper. Industrisamhällets historia är historien om ett eskalerande resursslöseri, krig och miljöförstörelse, men också historien om välståndökning, frihet och demokrati.

Det svenska industrisamhällets historia sträcker sig över 150 år. Under denna tid har folkmängden ökat från tre och en halv till nästan nio miljoner. Den ekonomiska tillväxten har varit dramatisk. Dagens svensk förbrukar i genomsnitt drygt 20 gånger mer varor och tjänster än vad hon och han gjorde i början av 1800-talet (Schön 2000:14). De växande resurserna har inte fördelats jämnt, men levnadsstandarden i Sverige – och i hela den gamla industrialiserade världen – har påtagligt höjts. Det kan utläsas i medellivslängden, vilket självfallet förklaras av en rad faktorer, däribland medicinska och naturvetenskapliga framsteg, hälso- och sjukvårdens utbyggnad, arbetslivets reformering och pensionsreformer. De svenska människors medellivslängd har stigit från drygt 50 år i slutet av 1800-talet till 77 år idag. Kvinnornas har ökat från 54 till 82 år.

Industrialismen har gett en väldig folkomflyttning. Urbaniseringen är också det vi – vid sidan av fabriker och massproducerade varor – i regel förknippar med ordet industrisamhälle. 1875 bodde i

Sverige 14 procent av invånarna i städer/tätorter. År 1900 hade siffran stigit till 21 procent, 1935 till 34 och idag till 85 procent. De första fabrikerna låg i regel på landsbygden. Efterhand etablerades industrier i städerna och människor flyttade från landet till staden (Gårdlund 1942). Under senare tid har några få städer blivit allt viktigare arbets- och boendeorter, medan många medelstora och mindre orter i det inre av landet tappat invånare. Vi bor långt tätare, men har också ett betydligt rikare utbud i vår närmiljö. Men vardagen innehåller långa resor och ett ständigt passande av tider.

Faser

Industrialismens 150 år utmärks inte av en kontinuerlig tillväxt och välståndshöjning. Perioder av ekonomisk tillväxt, som gett utrymme för reformer, har följts av stagnation och kris som gjort tillgångar värdelösa, kastat ut människor i arbetslöshet och umbäranden. Men kriserna har följts av en omvandling av ekonomin och politiken, som avlösts av en stabil tillväxt som med tiden följts av en föråldrad produktionsapparat, stegrat missnöje, stagnation och kris. Forskare menar sig empiriskt kunna belägga att ekonomin genomlöper strukturcykler på 40-50 år. Inom de långa cyklerna rör sig ekonomin dessutom i kortare och mer modesta vågor (Schön 2000:30ff).

Det industriella genombrottet i mitten av 1800-talet följdes av ekonomiska och politiska kriser i början av 1890-talet, i början av 1930-talet samt under andra hälften av 1970-talet.

Ett annat sätt att beskriva denna vågrörelse över tid är i termer av industriella revolutioner, dvs. av perioder med djupgående förändringar av de ekonomiska aktiviteterna. Enligt detta synsätt befinner vi oss för närvarande i den tredje industriella revolutionen. (Isacson & Morell 2002).

Den *första* revolutionen betecknar övergången från ett agrart till ett industriellt samhälle. Symbolen för denna övergång är fabriken med dess maskiner och tilltagande arbetsdelning i växande hierarkiska organisationer.

Den *andra* revolutionen tog sin början i USA vid sekelskiftet 1900. Dess kännetecken är massproduktion för en massmarknad i stora företag och går ibland under namnet "fordism". Med "stela" produktionssystem i gigantiska maskinhallar producerades standardiserade, relativt sett billiga, varor i långa serier. I Sverige skedde denna revolution från slutet av 1930-talet.

Den *tredje* industriella revolutionen, som i de högt industrialiserade länderna sköt fart från 1980-talet kännetecknas av en flexibel specialisering, informations- och kommunikationsteknologin och globala marknader. Löpande band och stela produktionssystem i hierarkiska organisationer ersattes av flexibla sätt att organisera produktionen och försäljningen. De stela produktionssystemen är dock inte helt försvunna från fabriken, lika lite som de helt dominerade under den andra industriella revolutionens epok. Det har alltid funnits plats för småskaliga, mer flexibla system (Sabel & Zeitlin 1997). Under senare år har den flexibla specialiseringen dock blivit ett ideal för företagets ägare och ledning.

I Sverige och andra gamla industriländer sysselsätter den industriella varuproduktionen allt färre människor. Är det liktydigt med att industrisamhället ersatts av det postindustriella tjänste- och informationssamhället? Siffrorna över antalet sysselsatta ger en begränsad bild av industrins betydelse för samhällsekonomin och människors villkor. Långt fler arbetar idag i industrirelaterad verksamhet, dvs. med transport, data, service, underhåll, finansiella transaktioner och personalvård. (Magnusson 2000 och Castells 1998). Den industriella varuproduktionen står starkare än någonsin, men den sker under andra former och på andra platser än tidigare.

Genombrottet

Historieböckerna förlägger det industriella genombrottet i Sverige till strax efter mitten av 1800-talet. Från denna tid steg snabbt industrins andel av ekonomin, varuproduktionen och sysselsättningen. Industriproduktionen bidrog också till en förändring av sociala förhållanden, samhällets infrastruktur och institutioner. Men som forskare under senare årtionden har visat (Magnusson 1996, Schön 2000), var det snarare ett genombrott som skedde i tre vågor över ett halvsekel, och som dessutom föregicks av en förnyelse av jordbruket och regionalt omfattande tidigindustriella, icke-agrara, verksamheter, framförallt saluslöjd samt järn- och trävaruhantering. Regionalt var marken väl förberedd när de första mekaniska textilfabrikerna uppfördes under 1830-talet och när ångsågarna etablerades längs norrlandskusten från de första åren av 1850-talet. Mekaniska verkstäder, järn- och stålverk följde från början av 1870-talet och nya stora verkstäder, massfabriker och konsumtionsvarufabriker under 1890-talet.

Den växande industriproduktionen påverkade människors vardagsvillkor, tänkesätt och samhällslivet i stort. Industrisektorn drog under 1800-talets sista årtionden ifrån andra näringar och blev en tongivande ekonomisk, politisk och social kraft i samhället. Från denna tid kunde människor se att något nytt annorlunda höll på att ta form. Fabriker, industrier och järnvägar byggdes. Människor lämnade torp och gårdar. De sökte sig från landsbygden till industrisamhällen och städer, eller vidare till Nordamerika. Jordbruket mekaniserades och marknadsorienterades. Nya lagar, normer och värderingar ersatte äldre förlegade.

Inte bara männen blev lönearbetare i fabriker. Kvinnor och barn drogs med i transformationen. Arbetsdelningen, en av industrialismens viktigare kännetecken, öppnade för en anställning av kvinnor och barn mot låg ersättning. Mekaniseringen samt kritiken från liberaler och arbetarrörelsen drev mot sekelskiftet fram en reglering av barnarbetet, men också en utträngning av kvinnor från industrin. Mannens lön skulle försörja en familj.

Vid krigsutbrottet 1914 var Sverige definitivt en industrination, även om det stora flertalet alltjämt bodde på landsbygden och försörjde sig genom arbeta i bl.a. jord- och skogsbruket.

Mellankrigstidens turbulens

Perioden från 1910-talet till början av 1930-talet karaktäriseras av instabilitet och social oro. Den djupa lågkonjunkturen i början av 1920-talet kastade ut tusentals människor i arbetslöshet och lågbetalda nödhjulsarbeten. Företag gick överstyr, men räddades av banker och andra stora kapitalägare som satsade på att rationalisera driften. Resultatet blev protester och många svåra konflikter. Trettioalets djupa ekonomiska och politiska kris förvärrade situationen. Men när den nya socialdemokratiska regeringen i samarbete med bondeförbundet väl lagt grunden för en expansiv ekonomisk politik och parterna på arbetsmarknaden 1938 hade skrivit under ett ramavtal (Saltsjöbadsavtalet) tog tillväxten åter fart. Kriget 1939-45 ledde till försörjningsproblem och fördröjde en förnyelse, men innebar ingen katastrof som i de krigsförande länderna. Sverige stod efter kriget med en intakt produktionsapparat, om än något föråldrad, när efterfrågan sköt fart.

Flexibiliteten i historien

Ett av den tredje industriella revolutionens kännetecken är lösa förbindelser på arbetsmarknaden. Det är dock inte något helt nytt för vår tid. Den fulla sysselsättningen där människor efter en grundläggande utbildning kunde, om han eller hon så önskade, stanna i samma yrke och på samma arbetsplats under återstående arbetsliv är en situation vi haft under en mycket kort tid i vår historia, från slutet av 1930-talet till omkring 1990, under en femtioårsperiod.

Den flexibilitet vi nu fasas in i har likheter med ett äldre arbetsmönster. Ännu på trettio-talet var det vanligt att lönarbetare varvade längre sammanhållande arbetsperioder med korttidsanställningar och perioder av arbetslöshet. Både i städer och på landet försörjde sig kvinnor och män genom längre och kortare påhugg.

Ofta höll sig arbetarfamiljerna med ett litet jordbruk. I Göta-lands, Svealands och Norrlands skogsbygder var detta mer regel än undantag. Småbruket gav en knapp men trygg försörjning av bränsle, livsmedel och textila råvaror. Småbruken var basen i ett månsidigt försörjningssystem och gav människorna en identitet som både jordbrukare och arbetare.

Även i städer och på industriorter gick många mellan olika sysslor. Periodvis flockades arbetsökande vid arbetsdagens början utanför fabriksgrindar och förmanskontor. Unga män växlade dessutom mellan arbetsuppgifter och arbetsplatser under åren de lärdes upp i ett bestämt yrke. Genom ett flexibelt förhållningssätt förvärvade de en bred yrkeserfarenhet och värdefulla kontakter. Som yrkesmän bildade de familj och stannade under längre tid på en plats.

Även bland småbrukar- och arbetarkvinnorna var det vanligt med tillfälliga och korta jobb i ungdomsåren. När de gifte sig och barnaskaran växte arbetade de hemma på småbruket, sydde och vävde mot betalning, städade på kvällar, mornar och helger, arbetade några timmar i en butik eller passade andras barn.

I mitten av 1930-talet registrerade en statlig utredning omkring 500 000 säsongarbetare i Sverige, och då upptas sannolikt bara en mindre del av de kvinnor som säsongvis arbetade på hotell och restauranger (Isacson 1998).

Den högindustriella epoken

Perioden från början av 1930-talet och ett knappt halvsekel framåt kännetecknas av en mycket kraftig ekonomisk tillväxt. För åren 1930–1975 har den beräknats till 3,2 procent per år, dvs. två och en halv gång högre än under de följande tjugo åren i slutet av 1900-talet (Schön 2000:13).

Från mitten av 1930-talet utvidgade industriföretagen sina lokaler och ökade antalet anställda på fabriksgolv och kontor. Mindre industriföretag ägda av personer utan kunskap och kapital att investera i ny teknik, modernisering och utvidgning av produktionen fick slå igen när konkurrensen hårdnade, lönerna steg och arbetsmiljökraven skärptes.

De stora industriföretagen anställde från slutet av 1940-talet och tjugo år framåt ständigt ny arbetskraft. När landets jordbruk lades samman till större enheter och mekaniserades frigjordes människor för arbete inom industrin, vård och omsorg. Arbetskraft kom också från Finlands fattiga östra provinser, Italien och senare från Jugoslavien.

Männen dominerade det lokala offentliga livet, i arbetet, på fritiden och i politiken. Idrottsarenor byggdes för sport som män utövade och som lockade en i huvudsak manlig publik. Hemmet med barn och hushållssysslor var kvinnornas sfär. Sitt sociala umgänge utanför familj och släkt hade de i bostadskvarteren och föreningslivet. Många drygade ut inkomsterna genom att mot låg betalning arbeta deltid i affär, på café, i vården eller i jordbruket.

För kvinnorna var arbetsmarknaden kringskuren. Det var framförallt inom detaljhandeln, sjukvården och omsorgen som kvinnor från 1950-talet fick anställning. Till en början var dessa arbetsplatser små. Med tiden slog storskaligheten igenom även här. Affärer och sjukhus blev snart stora arbetsplatser. Majoriteten bland de anställda var deltidsarbetande kvinnor i lägre yrkesbefattningar (Wikander 1999).

Storskaligheten genomsyrade under 1960- och 1970-talen alla delar av samhällslivet – undantaget familjen och resandet. Där accepterades den lilla skalan, som en slags säkerhetsventil. Chartertrafiken som sköt fart på 1960-talet bröt dock mot mönstret. Där var storskalighet grundkonceptet. Bilen förblev däremot ett småskaligt transportmedel, om än framförd på allt större vägar.

Den högindustriella epoken kännetecknas dessutom av en långt driven yrkes- och geografisk arbetsdelning, en social och könsmässig särhållning, av lönearbetets totala dominans när jordbruk

och mindre handels- och industriföretag avvecklades. En ambition var också att i detalj planera det ekonomiska livet liksom "det lilla livet". Avsikten var att människorna skulle få det bättre. Alla passade dock inte in i mönstret. De som avvek förpassades till anonyma storskaliga institutioner.

Att hålla måttet var ett "överkrav" i industrisamhället. Individen skulle följa de regler och normer som gällde i lokalsamhället och för klassen, könet, åldern och yrket. Avvikare hade det svårt och utsattes för trakasserier – därom vittnar flera arbetarförfattare (Casparsson 1923 och Johansson 1976).

Att hålla måttet hade även en annan sida som efterhand fick en ny innebörd. I det tidiga industrisamhället gällde det att vara stark och seg, att klara fysiskt krävande och uthållighetsprovande uppgifter. En fullgod arbetare skulle lyfta, bära och dra i smutsiga, blöta, kalla och heta miljöer utan att knota. Under den högindustriella epoken från 1930-talet förde masstillverkningen av standardiserade produkter in fysiskt lätta, men krävande tempoarbeten. Nu gällde det att snabbt lära sig handgreppen och hålla tempot. Till detta kom stigande precisionskrav. Inom verkstadsindustrin ersattes fotcirkeln av skjutmåtten som i sin tur ersattes av mikrometrar och haktolkar. Med C-E. Johanssons världsberömda passbitar kunde mättonen kalibreras för att uppnå den eftersträvarvärda exakthet som den moderna massproduktionen fordrade.

Med detta följde att tiden skulle mätas, sönderdelas och människornas användning av tiden noga kontrolleras. Tid var pengar och fick icke förlösas. Ackord och tidkontroll band arbetskraften vid maskiner och löpande band. Strider om sekunder och minuter ledde till utdragna löneförhandlingar där ören och kronor stod på spel.

På fabriksgolven drevs arbetsdelningen och tidhållningen till bristningsgränsen, med cykler på delar av minuter vid storindustrins löpande band. Arbetsdelningen innebar också en hög grad av utbytbarhet. Vem som helst skulle på kort tid läras upp till de lediga jobben.

På sikt slog detta tillbaka mot företagen och effektiviteten. Personalomsättningen steg och blev ett svårlöst problem, särskilt på 1960- och 1970-talen. Likt forna tiders statare sökte sig människor till andra arbetsplatser i hopp om att arbetsvillkoren där inte var lika pressande och lönerna högre. Omflyttningen var ett uttryck för ett växande missnöje med arbetsvillkoren och besvikelse över Saltsjöbadsandan. En stor satsning på arbetsrättsliga reformer och ett nytänkande från början av 1970-talet kunde bara

delvis vända utvecklingen. Det skulle till en djupare ekonomisk kris och mer avancerad teknologi, innan de stora industriföretagen, med ABB, Volvo och SAAB i spetsen, sökte sig bort från industrisamhällets gängse stela produktionssystem till ett mer flexibelt där individerna gavs ett större inflytande över arbetets organisering och utförande.

Kris och förnyelse

Den ekonomiska tillväxten bröts i mitten av sjuttio-talet. Lågkonjunkturen efter kraftiga oljeprisstegringar i två omgångar – som bl.a. uttraderade den svenska varvsindustrin – bidrog till trendbrottet, men är inte hela förklaringen. Svenska och andra västeuropeiska industriföretag fick allt svårare att hävda sig på världsmarknaden efterhand som stål-, varvs- och verkstadsindustrin expanderade i Ostasiens nyindustrialiserade länder. Överproduktionen var snart ett faktum. Den möttes med lageruppbyggnad, prissänkningar och anställningsstopp.

Oljeprisstegringarna under 1970-talet drog definitivt undan grunden för fortsatt expansion i gamla banor. Till en början sökte företag, fack och politiker lösningarna inom den gamla tankefiguren. Den borgerliga regeringen utbetalade ett gigantiskt ekonomiskt stöd till branscher och företag i kris. Sveriges gamla basnäringar – gruvor, stål-, skogs- och varvsindustrin – backades upp av industridepartement och länsstyrelser.

Från början av 1980-talet försköts fokus i det offentliga samtalet från industriproduktion och varukonsumtion till konsumtion i alla dess former, liksom till fastighets- och aktiemarknader, offentlig och privat tjänstesektor, från nation till region och övernationella enheter. Samtidigt minskade antalet industrianställda från (inkl. gruvor men exkl. byggsektorn) 942 000 år 1975, till 780 000 tio år senare samt till 750 000 före den nya krisen i början av 1990-talet (Schön 2000:475f).

Parallellt förändrades synen på individ och kollektiv, offentligt och privat, arbete och pengar. Det sena 1970-talet och det tidiga 1980-talet kännetecknas av ett spirande missnöje med politiker, etablerade organisationer och gamla lösningar. Det dröjde dock till efter mitten av 1980-talet innan missnöjet gav utslag i politisk handling och förändrad samhällsmodell.

Den nya ekonomin

Varor produceras idag med ny arbetsbesparande teknik och en långt driven global arbetsdelning. Volymtänkandet är alltjämt orubbat, men kundernas skiftande smak står i högre grad i fokus. Med ny teknik kan alltfler varor ges individuell utformning. Storföretagen koncentrerar sig på "kärnverksamheter", säljer av övriga verksamhetsdelar och/eller placerar sina tillverkningsenheter i länder med billig arbetskraft och svagt regelverk. Underleverantörer och projekt används i stigande grad. Välkända varumärken är värda sin vikt i guld i en globalt integrerad världsekonomi med ett ständigt flöde av varor, kapital och information (Magnusson 2000, Isacson & Morell 2002).

Fackföreningsrörelsen drev från slutet av åttiotalet kravet på det "goda arbetet", på ett mer varierat och helt arbete. Det flexibla arbetsliv som vunnit insteg med den nya ekonomin är dock inte bara av godo. Många har ett friare och mindre sönderstyckat arbete. Samtidigt ökar antalet personer som alternerar mellan tillfälliga anställningar, en uppgång för övrigt efter kön – kvinnor arbetar tillfälligt för låg lön inom vård och omsorg, medan män arbetar som konsulter med hög lön. Baksidan av det nya flexibla arbetet är också självexploatering och utbrändhet (Isacson & Morell 2002). Den tredje industriella revolutionen behöver ett regelverk som bättre beaktar den senmoderna människans skiftande förutsättningar och behov i alla delar av arbetslivet.

Referenser

- Casparsson, Ragnar 1923, *Adelberga bruk*. Axel Holmströms förlag.
- Castells, Manuel 1998, *Nätverkssamhällets framväxt*. Daidalos.
- Gårdlund, Torsten 1942, *Industrialismens samhälle*. Tidens förlag
- Isacson, Maths 1998, "Det flexibla arbetets renässans". *Framtider* 3/98.
- Isacson, Maths & Morell, Mats (red), 2002, *Industrialismens tid*. SNS Förlag.
- Johansson, Erik, 1976, *Fabriksmänniskan*. Zinderman.
- Magnusson, Lars 1996, *Sveriges ekonomiska historia*. Tiden Athena.
- Magnusson, Lars, 2000, *Den tredje industriella revolutionen*. Prisma/Arbetslivsinstitutet.
- Sabel, Charles F. & Zeilin, Jonathan (eds) 1997, *Worlds of Possibilities: Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge University Press.
- Schön, Lennart 2000, *En modern svensk ekonomisk historia*. SNS-förlag.
- Wikander, Ulla 1999, *Kvinnoarbete i Europa 1789-1950*. Atlas Akademi.

Maths Isacson

är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och var dessförinnan forskningsledare vid Arbetets museum. Han har bl.a. skrivit om arbetsförhållanden och yrkeskunskaper i industrisamhället men ägnar sig i dag framför allt åt industrisamhällets omvandling.

Från sågverkens horisont blev världen en annan

Om mentala och praktiska omställningar i industrisamhällets genombrottstid

Håkan Berglund-Lake

I en självbiografisk skildring berättar författaren och stabbläggaren Karl Östman om sin barndom i Nätra socken i norra Ångermanland under 1880-talet.¹ Hans far som var snickare hade fått det allt svårare att få arbeten och därmed att klara familjens försörjning på platsen. Sedan han hade hamnat i obestånd hos handlaren i socknen och blivit tvungen att lämna ifrån sig det hus familjen bodde i och ägde, fanns ingen annan utväg för familjen än att flytta från orten. Det pratades överallt om att stora förtjänster gick att göra vid sågverk som hastigt och i stort antal hade etablerat sig utefter norrlandskusten. "Även till vår avlägsna bygd nådde ryktet fram, och många läto locka sig att resa ned till detta nya guldland, bland dessa också min far", skriver Karl Östman. Han syftar på Sundsvalls sågverksdistrikt där sågverken låg tätt och svarade för en väsentlig del av Sveriges trävaruexport vid denna tid. Sågverksindustrin var inne i en expansiv fas som hade inletts i slutet av 1860-talet och som skulle räcka in på 1890-talet.

Sågverken drevs med kraft från ångmaskiner, som för alla arbetsökande utifrån var något nytt, storslaget och imponerande. Men för övrigt var tekniken enkel vid sågverken och arbetet bestod av många manuella moment. Detta gjorde sågverksproduktionen arbetskraftsintensiv och tillgången till arbetare i tillräcklig mängd och vid rätt tidpunkt blev för sågverksbolagen helt avgörande för att framgångsrikt kunna driva ett exportsågverk. Här fanns därför arbete att få för alla som var vana vid kroppsarbete.

Liknande berättelser som nådde Karl Östmans far var i svang i många trakter och satte människor i rörelse mot platser som utlovade ett bättre liv. Men uppbroten, oftast från trakter där människor var födda och vuxit upp, var inget självändamål; man hade tvingats till det när jorden på hemorten inte längre kunde ge alla utkomst. Drivkraften var försörjningsmotivet. Liksom för familjen Östman hade det i överbefolkade områden vid denna tid blivit allt

svårare för människor utan eller med små jordegendomar att klara sin försörjning. Många valde att emigrera till Amerika, medan andra istället valde inhemska alternativ. Särskilt markant blev inflyttningen till Norrlands skogstrakter och norrlandskustens sågverksdistrikt, framförallt från västsvenska områden, Norrlands inland och finska Österbotten – och de kom vandrande i tusenden och åter tusenden.

Där sågverk lokaliserades utefter norrlandskusten växte samhällen hastigt upp med en befolkningstillväxt som var explosionsartad. Det fanns sågverksdistrikt där folkmängden fyrfaldigades under sågverksindustrins expansionsperiod. Trots en manlig dominans i branschen så bestod de inflyttade av lika många män som kvinnor. I kyrkböckerna kan vi utläsa att äktenskapet hade en stark ställning i sågverkssamhällena och att den vanligaste samboendeformen var kärnfamiljen. Detta innebär att den mantalsskrivna befolkningen vid sågverken i huvudsak byggdes upp av distinkta familjeenheter med man, hustru och barn.

Sågverksindustrin sammanförde alltså människor från vitt skilda platser i landet. Både män och kvinnor kom till sågverksdistrikten för att med mannens fasta anställning vid sågverket som bas och förutsättning bygga upp en försörjning på en plats där man saknade sociala band sedan tidigare, platser som var nya och främmande. De samhällen som uppstod här var tillkomna som en funktion av en industriell verksamhet, med en massproduktion av trävaror avsedda för internationella marknader och med en befolkning som var beroende av lönearbete för sin försörjning. Det var ett nytt sammanhang man befann sig i, en ny värld som trädde fram, som måste upptäckas, hanteras och förstås. Anpassningen till sågverkssamhällets sociala och materiella villkor innebar därför många mentala och praktiska omställningar. Detta innebar samtidigt en läroprocess; man måste lära sig hantera mångfalden av nya objekt och människor; man måste lära sig att förstå de sociala och materiella former som var industrisamhällets och som man nu blev en del av och bidrog till att skapa.²

Arbetsprestation mot pengar

De människor som kom vandrande till sågverksdistrikten, kom bokstavligen med tomma händer. De saker man orkat bära med sig under resan var försumbara. Man kom med sina kroppar, med sin arbetsförmåga, med färdigheter, som man tillägnat sig i de agrara

miljöer man kom ifrån. Alla var vana vid hårt kroppsarbete. Däremot hade de flesta ingen yrkesvana som sågverksarbetare. Men med undantag av ett fåtal arbetare i nyckelpositioner i produktionskedjan, som förtummare, försägare, förkantare och sorterare, var det just personer med fysisk styrka och uthållighet som sågverksägarna i första hand behövde. Ett avtal, antingen muntligt eller skriftligt, upprättades mellan bolaget och arbetaren om fysisk prestation i utbyte mot pengar. Förutom lönen avtalades också om fritt "husrum och vedbrand" i någon av bolagets kaserner. Till bostaden som oftast bestod av ett rum med öppen spis hörde också förrådsbodar, i allmänhet också tillgång till tvättstuga och bagarstuga, samt en bit jord för odling av potatis och grönsaker.

När kontraktet upprättades var det individens arbetsförmåga som anställningen grundade sig på, möjligen också en bedömning av individens skötsamhet, men absolut inte av individens börd. I den nya miljön som sågverkssamhället utgjorde blev det sociala ursprunget en irrelevant kvalitet. Jorden upphörde att vara måttstocken och styrande för rangordning och värdering. Det man var, det var man i kraft av sig själv, inte i kraft av sin släkt eller sin historia, besutten eller obesutten. Här placerades man inte in i en struktur av jordäggande och släktskapsförhållanden.

Det ömsesidiga kontraktet mellan parterna innebar att bolaget fick rätt att utnyttja den anställdes arbetskraft för egen räkning mot en ersättning i pengar. Oavsett om lönen beräknades efter timme eller ackord så höll arbetsgivaren vad som avtalats. Det var något storslaget och befriande över detta. Det var ett system som i jämförelse med bönders godtycklighet vad gällde ersättning för utfört arbete, framstod som ordnat och kontrollerbart.

Lönen utbetalades alltid i kontanter. Det var ett pris satt på arbetsinsatsen, som betalades med en viss summa pengar, som i sin tur kunde omsättas i en viss mängd varor. Detta innebar erfarenheter som samtidigt gjorde något med människors tänkande. De varor man behövde måste, och kunde, köpas för pengar. Att arbeta för pengar innebar ett nytt sätt att se på tid och ekonomi, där arbete, pengar och varor blev översättningsbara i varandra, och kunde omvandlas i varandra.

Mannen räknades som huvudförsörjare och förväntades därför att förse hushållet med kontanter. Men trots sågverksindustrins manliga dominans så var det vanligt att både kvinnor och barn under längre eller kortare perioder arbetade vid sågverken. Kvinnor och barn sysselsattes med olika lättare arbetsuppgifter, som att dra spån, plocka knubb och städa avfall. Ju fler som kunde bidra med

kontanter till familjens ekonomi, desto bättre blev familjens försörjningssituation.

Men i ett årsperspektiv kom de penninginkomster som familjen sammantaget – män, kvinnor och barn – kunde tillföra hushållet att bli otillräckliga att leva av. Detta hade att göra med sågverksindustrins säsongkaraktär, vilket gjorde att arbetet blev ojämnt fördelat över året med arbetslöshet och sämre betalda arbeten under vintern. Vintern innebar så många praktiska svårigheter för sågverksbolagen genom dåliga ljusförhållanden, is och snö, att driften vid de flesta sågverk måste ställas in under stora delar av vinterhalvåret. På grund av samma orsaker kunde heller ingen utskeppning ske. Denna säsongvariation i sågverksproduktionen gjorde att sågverksbolagen varken ville eller kunde ta något större ansvar för den bofasta befolkningens försörjning under vintern, och förväntades inte heller att göra det. I denna historiska situation existerade ingen full sysselsättning och säker inkomst över året, vare sig inom jordbruket eller inom industrin, och inte heller i tankevärlden; det gick inte ens att tänka sig möjligheten. På samma sätt som jorden inte gav något under vintern var det en självklarhet att inte heller ett väder- och årstidsberoende sågverk kunde drivas och ge inkomster under vintern. Detta var ett faktum som hörde till naturens ordning.

Den bristande balansen mellan familjens inkomster i pengar och familjekostnaderna genom den kraftiga inkomstvariationen över året, måste uppvägas på något sätt för att garantera familjens överlevnad. Här utgjorde de naturaförmåner som de fast anställda arbetarna hade utöver den kontanta lönen, en bas för försörjningen. Bostad och bränsle var alltid garanterat hur dåligt ekonomiskt läge familjen än hamnade i under dyrtider eller under vinterns arbetslöshetsperioder. Men även om den kontanta lönen kombinerades med naturaförmåner, så var det ändå inte tillräckligt för att klara familjens försörjning. Det behövdes något därutöver.

Med sina erfarenheter från agrarsamhället, oftast som obesutten, fanns kulturellt förankrade försörjningssätt som utvecklats för att kompensera en liten eller ingen tillgång till jord. I traditionsarkiven finns många uppgifter på hur familjerna vid sågverken, utanför själva lönearbetet, utnyttjade alla tänkbara resurser för familjens försörjning; man hade hushållsgris, potatisland, plockade bär, fiskade, vävde tyg och bakade bröd. Hela familjen var engagerad i detta mångsyssleri, som i motsats till lönearbetet hade till uppgift att sänka utgifterna. Denna förmåga att komplettera penninginkomsterna hölls levande och skapade en grundtrygghet, vilket

inte lönearbetet förmådde, vare sig i praktiken eller i tankevärlden. Sågverksindustrin var alldeles för opålitlig för att man skulle försätta sig i en situation där man uteslutande blev beroende av lönearbetet vid sågverket. Istället var det familjens gemensamma praktik av mångsyssleri som upplevdes ge garanti för familjemedlemmarnas grundläggande behov och överlevnad. Det var ett sätt att ordna försörjningen som motverkade att bli offer för oförutsedda omständigheter. Det var en defensiv strategi, men samtidigt ett motstånd, en vägran, att bli alltför beroende av marknadens villkor. Det fanns en strävan att i så stor utsträckning som möjligt ha det egna livet i egna händer.

Tingen och det eftersträvansvärda

För sågverkens arbetarbefolkning kom det goda livet, det eftersträvansvärda i tillvaron, att definieras utifrån de materiella villkor man dagligen levde under, utifrån de ting man oftast upplevde brist på, omedelbart önskade mer av och därför värdesatte mest. Det kom i första hand att handla om mat.

Med pengar och tillgång till en omfattande detaljhandel öppnades nya möjligheter och vägar att förvärva matvaror på. De tidigare sambanden mellan produktion, cirkulation och distribution av matvaror gällde inte längre. Matvarorna tappade sina sociala band och direkta förbindelse med jorden. Matvaror blev något man kunde förvärva, flytta omkring och konsumera skilt från det sammanhang de var producerade i. En viktig upptäckt var att med mycket pengar kunde man komma i åtnjutande av mycket mat, men framförallt skapade pengar och utbudet av matvaror att valmöjligheterna ökade. Pengar möjliggjorde att överskrida gränser som tidigare varit oöverskridbara, både i praktiken och i tankevärlden. Med pengar kunde man välja att konsumera mycket eller lite, dyra varor eller billiga varor, "herrskaemat" eller enklare matvaror.

Vid de tillfällen då familjerna fick ett litet överskott omsattes detta omedelbart i en konsumtion som låg bortom det allra nödvändigaste, och då i första hand av matvaror som avvek från vardagens kosthåll, det lilla extra som skänkte tillfällig glans åt tillvaron. Hit hörde den feta maten, smör och fläsk, liksom andra köttprodukter och kolonialvaror som kaffe, socker, russin och kryddor. Det bedömdes som en högre livskvalitet, ett mål att sträva mot, att ha fläsk och kött på bordet istället för strömming, fet mjölk istället för skummjölk, bröd bakat på vetemjöl istället för

råg- och kornmjöl och att inte behöva tänka på att spara på smöret och sockret. Den feta maten, smöret, sockret och vetemjölet fick ett viktigt symbolvärde. Det var matvaror som det tidigare i livet hade rätt brist på eller som saknats helt. De familjer som hade råd att ha dessa varor på matbordet upplevde tydligt och konkret en förbättrad materiell ställning.

Denna strävan att höja sin materiella standard kom också till uttryck i andra ting som man omgav sig med och som också gick att köpa för pengar. Det blev allt vanligare att hemsnickrade möbler ersattes av köpta. En viktig händelse var när den gamla gustavianska sängen byttes ut mot en imperialsäng. Av bouppteckningarna framgår att värdet av en imperialsäng stod i en värdeklass för sig tillsammans med symaskin och järnspis, som alltfler fick råd att investera i under 1880-talet. Vidare kan nämnas svarvade pinnstolar, spegelskänk, klocka, spegel, krukväxter, oljetryck på väggarna, ofta av kungen eller kungafamiljen, termometer, porslins- och glassaker. Sammantaget kom dessa inventarier att representera en prydnad och "lyx" i en tillvaro där det mesta annars upplevdes som påvert.

I jämförelse med det agrara samhälle man lämnat var varuutbudet i sågverksmiljöerna stort och varierat. De varor som nådde sågverkssamhället hade ofta okänt ursprung. Varorna bar sällan tecken på vem som tillverkat dem, oftast endast ett varunamn, ibland också namnet på orten eller landet där de var tillverkade – men inget mer. Ur ett individuellt perspektiv var emellertid tingen alltid lokalt upplevda och med de egna erfarenheterna som referens. Varorna i handelsboden eller hos gårdfarihandlaren jämfördes med varor man sett och upplevt på andra ställen, med föremål man tidigare hade förvärvat eller själv producerat och hade i sin ägo. Detta gav upphov till nya relationer mellan tingen och nya prioriteringar. Genom tingen ställdes bland annat olika tider mot varandra; genom tingen upplevdes nuet ha ett materiellt bättre innehåll än ett påvrare förr. Men framförallt kom denna upplevelse i nuet att bli utgångspunkt för föreställningar om framtiden. Livet blev ett materiellt projekt med en bestämd riktning, mot ett godare liv längre fram, i en framtid som föreställdes vara kvalitativt annorlunda och bättre än det liv som levdes "här och nu".

Sågverket och den stora världen

Sågverken lokaliserades i skyddade lägen i vikar, i lä bakom uddar och öar där goda hamnförhållanden fanns för att enkelt kunna ta emot råvaran från flottleder och underlätta utskeppningen av de sågade varorna. Hamnen var viktig också på andra sätt. För sågverkens befolkning var hamnen öppningen mot omvärlden och utgjorde den viktigaste förmedlingslänken till andra upplevelserum, andra sågverkssamhällen, närmaste stad och andra städer, och till platser ännu längre bort. Ångbåtskajen, som under den tid på året då sjöfarten var öppen, utgjorde porten till och ut från alla sågverkssamhällen utmed norrlandskusten. Här passerade dagligen både människor och varor.

Flödet av människor genom sågverken var intensivast under skeppningssäsongen. Människor kom och gick i en återkommande ström. Det sociala landskapet blev därför mångskiftande och ständigt föränderligt. Under denna arbetsintensiva period var antalet tillfälligt anställda arbetare stort vid sågverken och utgjorde en klar majoritet av arbetsstyrkan. Men också andra kategorier av människor passerade genom sågverkssamhällena under högsäsongen: försäljare av olika slag – bönder, fiskare, judar och gård-farihandlare – och sjömän från andra länder.

På grund av att sågverksindustrin var en utpräglad exportindustri hade samhällena i Norrlands sågverksdistrikt direktkontakt med internationella trävarumarknader. Under skeppningssäsongen trängdes här fartyg från många länder. I huvudsak hade de sin destination till hamnar i Holland, Tyskland, Frankrike och England, men också till dessa länders kolonier, som Australien och Sydafrika.

Anblicken av skonare, barkskepp och fullriggare satte fantasin i rörelse; man drömde sig bort. Ändå var denna närvaro av fartyg och sjömän något alldeles självklart, något som åtminstone under sommarhalvåret tillhörde vardagen för sågverkens folk. På kvällarna kom sjömännen iland. Verksfolket mötte dem, såg dem, hörde dem och försökte få kontakt med dem genom att teckna och gestikulera. De var människor av kött och blod som uppenbarligen också fanns. Mötena gav upphov till en medvetenhet om andra länder och andra sammanhang – om att andra livsalternativ existerade på andra platser långt borta.

Oberoende av andra

I sågverkens kaserner kom familjerna att bo nära och tätt in på varandra. Det var ett grannskap som var påtvingat. Ingen hade valt sina grannar, ingen hade sökt sig till sågverken för att bygga upp ett liv på en ny plats tillsammans med människor som man inte var bekanta med sedan tidigare. Istället inrättade man sina liv vid sågverken och organiserade sin försörjning på ett sätt som betonade självständighet och oberoende av andra. Varje familj kom att bygga sin försörjning samtidigt och parallellt med andra, inte tillsammans och i ömsesidighet med andra. Detta betyder inte att solidaritet och nära känslomässiga knytningar till andra verksbor saknades. Vänskapsband kunde bli starka och det var självklart att hjälpa varandra när det behövdes; det hörde till ett anständigt beteende. Men detta utbyte av ömsesidig hjälp var vid sågverken ingen nödvändighet för försörjningen. Den försörjningspraktik som byggdes upp här fordrade inget system av ömsesidig hjälp, som var så nödvändig i den agrara miljö man kom ifrån, eftersom ingen innehade något som någon annan saknade, egendom eller rättigheter, inte heller krävdes några kollektiva insatser utöver vad familjemedlemmarna själva kunde bidra med. Man hjälpte varandra men gjorde sig inte beroende av varandra. Ett alltför starkt beroende av andra skulle ha gjort familjerna sårbara. Det fanns hela tiden en osäkerhet om hur länge boendet på platsen kunde utsträckas. Relationen till andra familjer blev därför aldrig annat än preliminära. Den enda sociala enhet som kunde garantera kontinuitet, fasthet och en någorlunda trygghet och bas för överlevnad var den egna familjen.

Relationen till grannar, vilket åtminstone för männen samtidigt betydde en relation till arbetskamrater, var sociala band som uppstått i sågverkssamhällena. Andra former av sociala band som var nya och som märks i sågverkens tätorter var de som ett framväxande föreningsliv gav upphov till. Redan under 1870-talet blev den frireligiösa rörelsen förankrad i sågverksdistrikten, och under 1880-talet bildades ett stort antal nykterhetsföreningar och rösträttsföreningar. Men också här ser vi att ett institutionellt tvång saknades. Medlemskapet byggde på individens egna val och överväganden. Man kunde välja att bli medlem eller inte; till exempel kunde man få sina religiösa behov uppfyllda i frireligiösa föreningar, medan andra blev Svenska kyrkan trogna, och ytterligare andra, de flesta, valde helt bort det religiösa livet, åtminstone det offentliga, det som låg utanför hemmet och den privata sfären. Det

fanns i de flesta sammanhang flera alternativ som var socialt möjliga att välja mellan.

Även i valet av arbetsplats och arbetsgivare fanns alternativ. Beroendet av utkomst fanns där hela tiden, men det var inget tvång att den måste sökas just där man för tillfället hade sin anställning och sitt boende. Bedömdes anställningen och villkoren vid verket inte ge förväntad utdelning hade man alltid möjligheten att bryta upp för att ta anställning vid ett annat verk. Ingen arbetsgivare kunde hindra någon från att säga upp sig. Denna möjlighet hade familjerna i egna händer, vilket gav dem en styrkeposition i förhållande till verksägare och bolag trots relationens asymmetriska karaktär.

Men uppbrott och förflyttningar till andra platser genomfördes inte alltid i praktiken, men var ändå verksam i föreställningsvärlden som möjligheter, som möjliga rörelser mellan olika platser att leva på, andra sågverk, hemtraktens byar, städer eller platser i Amerika. Livet vid verket gjorde verksfolket medvetna om att världen var större, innehöll andra möjligheter, andra livsalternativ, än vad man kunde se från sågverkets horisont. Det handlade om ett annat sätt att se på världen, på sig själva och på den verklighet man levde i, som började etableras hos människor i denna tid, med en öppenhet för alternativ och temporära rum – ett sätt att tänka som det fram-brytande industrisamhället innehöll och möjliggjorde.

Håkan Berglund-Lake

är forskare och lärare vid Institutionen kulturanthropologi och etnologi vid Uppsala universitet. Disputerade 2001 med avhandlingen *Livet äger rum. Försörjning och platstagande i Norrländska sågverkssamhällen*. Uppsala 2001.

¹ Karl Östman, Sågverket och jag, i *Ansikten, självbiografiska skisser, Stockholm 1932*.

² Framställningen som följer bygger på diskussionen i min gradualavhandling *Livet äger rum. Försörjning och platstagande i norrländska sågverkssamhällen*, Uppsala 2001.

Ett borttappat kulturarv

Ulrik Lohm

Ett gammalt hem

Den 4 januari 1820 träffades ett antal betrodda män hos enkommanen Olaus Månsson i Löthen i Rystad socken. De samlades för att genomföra bouppteckningen efter hustrun Anna Eriksdotter som avlidit under slutet av föregående år. Olaus Månsson var torpare under gården Distorp i Åkerbo härad. Numera ligger hela häradet inom Linköpings kommuns gränser.

I boet förtecknades 1 fat och 1 skål av koppar, under rubriken Tenn, 2 fat och 1 gammalt fat, 7 tallrikar och 1 stop. Det fanns vidare 1 gammal ljusstake, 1 gammal mässingskruka, 1 gammal kanna och 1 liten kanna. Under rubriken Järnsaker fortsätter uppräkningsen med 1 gryta, 1 skräpanna, järnspekt, 3 gamla liar, medjärn, rivjärn, knivar, brännjärn och eldtång. Avslutningsvis nämns 1 fjärding med järnskräp.

Under nästa rubrik, Husgeråd och träsaker, förtecknas de få möblerna, 1 skåp, diverse förvaringskärl och kistor, 1 vävstol samt utrustning för att spinna och karda ull. Avslutningsvis räknas den avlidnas Kläder upp, 2 klänningar, 1 livstykke, 2 tröjor och 2 lintyg.

I Sverige blev bouppteckningar obligatoriska genom 1734 års lag vilken dock som så ofta då det gäller lagars tillkomst, var en kodifiering av tidigare praxis. Bouppteckningen skulle genomföras inom 3 månader efter dödsfallet och förrättas av någon från trakten. Huvudsaken var att personen var betrodd samt givetvis skrivkunnig. Det kunde vara exempelvis en skollärare eller en handelsman. Handlingarna registrerades sedan via häradsrätterna och utgjorde underlag för arvskiften och olika taxeringar. Materialet arkiverades sedermera i de olika landsarkiven. De har sedan använts för olika forskningsändamål och källkritiskt diskuterats under ett antal år. Här är inte platsen för att diskutera tillförlitligheten av

detta material. Det får räcka med att konstatera att noggrannheten varierar, ibland är antalet detaljer större i hem med få ägodelar jämfört med mera rika hem.

Sophie Derefeldt genomförde för några år sedan ett examensarbete i historia vid Linköpings universitet. Hon gick igenom samtliga bouppteckningar i Åkerbo härad för åren 1820, 1850 och 1880. Totalt var det 99 bevarade uppteckningar och detta material användes för att analysera 1800-talets materiella förändring i form av ägodelar och förmögenhetstillväxt i denna jordbruksbygd. Men hennes primärmaterial kan även användas på ett annat vis, att göra ett försök till totaluppskattning av mängden metall i ett hushåll.

Vad väger ett fat av tenn eller en skål av koppar? Hur mycket av olika metaller fanns det i de olika hushållen som förtecknades? Vad innehåller en "gamel masingskruka"? Det är många approximationer som måste genomföras. Vägningar på museer och i olika samlingar. Funderingar på den kemiska sammansättningen. Hur mycket bly finns egentligen i det som klassas som tenn i bouppteckningarna? Kopparkärnen var i vissa fall klädda med tenn. Vad är egentligen en malmgryta? Och vad består nysilver av? I bouppteckningarna från 1850 dyker en mängd nya material upp med beteckningar som mera antyder nya legeringar. Och vad väger egentligen en stor koppargryta i förhållande till en koppargryta? I fråga om de ädla metallerna silver och guld är det enklare, där är oftast allt vägt och noterat i bouppteckningen. Föremålen av järn är svårare, det är en flytande gräns mellan själva hushållen till olika jordbruksredskap. Vi lämnar här dessa utanför. Det måste väl också finnas vissa metall detaljer i möbler och klädesplagg. Men de får vi också bortse från.

Från år 1820 finns det 41 bouppteckningar bevarade. I dessa finns exempelvis 32 kopparfat, 177 tenntallrikar, 59 mässingskedar, 72 silverskedar och 10 fingerringar av guld förtecknade. Det är ingen normalfördelning som framkommer. I de flesta hem saknas silver och guld och mängden köksutrustning varierar mycket. Men en tenntallrik väger kanske ungefär 300 gram i alla hemmen. Och ett stort tennfat kanske 1,5 kilo medan en vanlig kopparkaffepanna borde väga omkring 700 gram. De gör åtminstone de vi vägt idag.

Totalt kommer vi upp i 253 kilo kopparsaker i de olika hushållen, 313 kilo tenn, 62 kilo malm eller mässing, nästan 15 kilo silver och något hekto guld. 5 procent av kopparvikten kan dock vara tenn, 10 procent av tenn kan vara bly, malm och mässing är ungefär en blandning av 70 procent koppar och 30 procent zink. I

silver ingår slutligen åtminstone 10 procent koppar. Summerar vi sedan metallerna var för sig så kan vi konstatera att i genomsnitt fanns det 7 kilo koppar per hushåll, 7,2 kilo tenn, 0,8 kilo bly, 0,5 kilo zink, 0,3 kilo silver och 0,002 kilo guld. Sammantaget innehöll alltså ett genomsnittligt hushåll i Åkerbo härad år 1820 drygt 15 kilogram metall om man bortser från järn.

Från år 1850 och 1880 finns 36 respektive 22 bouppteckningar bevarade. Att det blir färre betyder inte att befolkningen minskar inom häradet. Det är istället en spegel av att antalet dödsfall är mindre och befolkningen ökar. Att välståndet också ökar framgår även i bouppteckningarna. Mängden silver och guld avspeglar detta. I genomsnitt fanns det 300 gram silver 1820, 700 gram år 1850, och 1880 nästan 800 gram. Mängden guld som förtecknades ökade under samma tid till 32 gram i genomsnitt. Hur mycket av andra metaller fanns det då per hushåll ?

Omkring 10 kilo koppar fanns både 1850 och 1880 i genomsnitt per hushåll. Tennmängden däremot minskade under hela perioden, 3,6 kilo år 1850 och endast 1,3 kilo 1880. Bakom detta kan vi ana porslinets allt mer dominerande ställning i kök och matsalar. Bly visar samma utveckling endast 100 gram finns kvar 1880. Detta är givetvis också en direkt följd av att mängden tenntallrikar minskat i hushållen. Zink däremot har tredubblats under perioden, från ett halvt kilo till 1,5 kilo. Förklaringen till detta är huvudsakligen ett ökande antal ljustakar av mässing i de olika hemmen.

Den totala mängden metall i hemmen ökar inte nämnvärt under denna tid. Det är fortfarande omkring 15 kilo i genomsnitt. Däremot förändras sammansättningen. Nya metaller dyker upp. I en bouppteckning från 1850 nämns en barometer, som med stor sannolikhet var konstruerad med hjälp av kvicksilver. Ett ämne som på olika sätt har varit närvarande i vår miljödebatt under lång tid.

Vart tar det tenn som fanns i de olika hushållen vägen? Under sin användningstid har ett föremål ett bruksvärde. Efter det att det slutat brukas, finns ett materialvärde eller ett energivärde. Tennet återanvändes troligen på många sätt. Jag kommer själv ihåg från min barndom, hur en gammal fiskare göt bottensänken till fisknät av gamla trasiga tenntallrikar. Det som inte kunde återanvändas inom hemmet såldes. Skrothandlarna var här en viktig del i vad vi idag skulle kalla kretsloppet. Men vid någon tidpunkt blir ett föremål skräp. Det enda undantaget är då föremålet blir en antikvit. Och stiger i värde igen. En tenntallrik pryder fortfarande många hem, fast nu hänger den på väggen.

Allt som blir skräp, utan värde, utgör ett arv vare sig vi vill ha det eller ej. Man kanske tvekar inför att kalla detta ett kulturarv, men ärvs gör det. I mycket kommer det att bli ett kulturlager som vi lämnar till framtiden, liksom alla tidigare "svarta jordar". Men detta arv utgör också en del av början på 1900-talets miljöproblematik.

Dagens hem

Den fortsatta rekonstruktionen av metallanvändningen i våra hem blir svårare. I skriften "Vårt bohag. Förteckning öfver alla inom ett hus förekommande artiklar till begagnande vid bosättning, brandförsäkring, bouppteckning mm" utgiven av Mathilda Langlet 1893, kan man förstå varför. Där förtecknas, sida upp och sida ned, vad som kan förekomma i ett hem. Bara under avdelningen Silfver, Nysilfver och Metallsaker listas 77 olika kategorier. Många är speciella och förekom sannolikt inte i varje hem, exempelvis sardellgafflar eller sparristänger. Under rubriken Kök listas närmare 150 olika ting och då är det som eventuellt finns i skänken eller skafferiet inte med.

Vid den här tiden är bouppteckningarna inte längre precisa. De ädla metallerna förtecknas fortsättningsvis med relativt stor noggrannhet, men i övrigt är det mera så kallade kapitalvaror som listas. Symaskinerna börjar dyka upp och även andra nymodigheter kommer in i hemmen, radio och olika föremål som bygger på elektrifieringen av våra bostäder. De går dock inte att använda för att fortsätta en analys av materialmängden i våra hushåll. Vi får söka andra vägar i vår rekonstruktion.

Kulturgeografen Johan Hultman har i olika uppsatser analyserat den materiella delen av våra hushåll. Han konstaterar att hushållen har övergått från att ha haft ansvar för hela flödeskedjor, från produktion, konsumtion och deponering till att enbart ansvara för konsumtionsledet. De flöden av material och energi som försörjer hushållen, som till största delen i dagens samhällen är stadshushåll, har under de senaste 150 åren kommit att röra sig över ständigt mer vidsträckta ytor. Det industrialiserade samhället har gjort dagens hushåll till noder i globala flödesnätverk. Större delen av resursernas väg från råvara till soptipp och vidare ut i miljön är osynlig från hushållets horisont. Morgondagens soptipp finns inte där du tror, den finns där du bor.

Vad finns då i ett hem? Det finns flera vägar att belysa detta. Johan Hultman genomförde för några år sedan en mycket detalje-

rad beräkning av materialbeståndet i ett hem. Det genomfördes i en fristående villa, 165 kvadratmeter stor, med 7 rum, vind, källare och garage. Huset beboddes av 2 vuxna personer med 2 utflyttade barn. Om man bortser från vitvaror, livsmedel och kläder så fann han totalt 6 530 kilo föremål i detta hus. Den dominerande delen var papper och trä (3 900 kilo) men metallmängden var hela 930 kilo. Till detta skall läggas olika sammansatta produkter, framförallt elektriska apparater, totalt om 560 kilo. Merparten är givetvis järn men en stor okänd del, utgörs av andra metaller. Parentetiskt kan tilläggas att i hemmet fanns 120 olika batterier varav 110 var inmonterade i någon typ av elektrisk apparat.

Under 1800-talet hittades via bouppteckningarna endast några tiotal kilo metall i hushållen. En direkt jämförelse är emellertid svår att göra mellan den genomsnittliga mängden i 1800-talets hushåll och en undersökning av endast en villa idag. Låt oss dock konstatera att det sannolikt är betydligt mer än en tiodubbling bara i hemmen på drygt hundra år. Det har varit en kontinuerlig ackumulering av ting och husgeråd i våra hem, i vår byggda miljö. Till stor del innehåller de föremål, som har längst användningstid och därmed tenderar till att ackumuleras, metaller. Man har beräknat att endast en begränsad del, kanske 10 procent, av totalt använd metall i Sverige har nått vår omgivande miljö. Resten finns till stor del kvar i olika produkter som kabel, batterier, byggnadsmaterial osv. samt i våra hem.

Alla vet väl på ett ungefär vad det egna köket innehåller. Däremot tänker vi kanske inte på hela det omgivande samhället med dess material och föremål. Vi är beroende av och använder andra servicefunktioner ute i samhället, dessa i sin tur innehåller olika bruksting. Som exempel kan tas köket med dess innehåll av föremål. För 60 -70 år sedan var de flesta hushåll beroende av endast ett kök (med innehåll). Man lagade all mat för hela familjen i det egna köket. Idag är det inte lätt att säga hur många kök var och en är beroende av. Givetvis det egna, som man svarar till hundra procent för, men också olika andra kök som vi delar med många såsom skolbispisningar, lunchserveringar, sommarställen, sjukhus osv. Och alla innehåller en uppsättning av köksutrustningar! Det går att exemplifiera på många sätt, tänk bara på hela den infrastruktur som vi delar mellan oss.

Stockholms stads bouppteckning

Under det senaste årtiondet har det vuxit fram en omfattande forskning som främst är inriktad på att förbättra grundvalen för att diskutera strategier för samhällsutveckling i ekologiskt hållbar utveckling. Gemensamt för denna forskning är inte minst ambitionen att få en djupare förståelse av samhällets hantering av våra naturresurser och dess konsekvenser för vår omgivande miljö ur ett flödesperspektiv. Mycket av dagens problemformulering inom miljösektorn baseras ofta på ett nutidsperspektiv. Genom att studera samhällsutvecklingen ur ett historiskt flödesperspektiv kan dagens problemformulering både kompletteras och, vilket i hög grad gäller material med lång användningstid, avsevärt förbättras.

Ett forskningsprojekt om just metallers användning och upplagring i vår samhällskropp startade för ett antal år sedan vid Linköpings universitet. Fokus var storstadsområden och Stockholm var ett av studieobjekten. Resultaten presenteras nu i en rad doktorsavhandlingar. I projektet analyserades 7 olika metallers användning under 1900-talet. De studerade metallerna var bly, kadmium, koppar, krom, kvicksilver, nickel och zink. En rad olika datakällor, mätningar och rekonstruktioner har använts. Det skulle föra för långt att här redovisa detta. Istället vill jag bara presentera en "bouppteckning" för en genomsnittlig innevanare i Stockholms kommun år 1995.

I Louise Sörmes kommande doktorsavhandling har hela 1900-talets användning av ett antal olika metaller i Stockholm sammanställts. Tusentals ton har bokstavligen byggts in i staden, i hus, i broar och andra konstruktioner över och under jord. Till denna mängd skall adderas alla föremål som används vid olika tillverkningsprocesser och i alla servicefunktioner i staden och slutligen det som finns i hemmen. Om man delar denna mängd med antalet bosatta inom kommunen 1995 så kan vi konstatera att varje stockholmare i sin "bouppteckning" har/disponerar 170 kilo koppar, 65 kilo bly, 40 kilo zink och 8 kilo krom. Av mera ovanliga, men kanske av miljöskäl mera uppmärksammade metaller, finns exempelvis i boet 200 gram kadmium och 10 gram kvicksilver. Årligen fyller vi på lagret med 2-3 kilo av vardera koppar, bly och zink.

Industrisamhällets borttappade kulturarv

Återknyter vi till texten ovan, där olika värden berördes, kan vi konstatera att denna stora mängd av metall, som finns i vårt samhälle, har ett bruksvärde idag. En dominerande del formar bokstavligen vår infrastruktur med olika försörjningssystem för kommunikation, vatten, värme, el osv. Och även om en del har tappats bort under förra seklet, så utgör det rena materialvärdet en garanti för att den största mängden kommer att återanvändas vid nytillverkning. Samtidigt orsakar en rad olika processer, som nötning och korrosion, ett litet svinn hela tiden. Man kanske tvekar inför att kalla detta industrisamhällets kulturarv, men ärvs gör det. Vår miljö blir mottagare av detta kulturarv, ibland via slammet i våra avloppsreningsverk eller i våra soptippar. Och vi måste väl betrakta eventuella miljöproblem som uppstår av detta också som en del av industrisamhällets kulturarv? Varken vi vill det eller ej har vi tappat bort en del av boet!

Metallernas användning följer vårt samhälles framväxt. Ändamålen har varit olika. Som ren metall i ett föremål eller i olika blandningar. Rostfritt stål innehåller exempelvis en viss mängd krom för att minska korrosionshastigheten. Men metallerna, ofta i form av någon förening, används även i en rad olika hantverk eller industriella processer, exempelvis i kromgarvning av läder. Metaller ingår också i olika pigment, de har använts som stabilisatorer i plaster osv. Historikern John Svidén har tillsammans med andra beskrivit just denna mångsidighet, med exemplet kvicksilver. Hur användningen av metaller symbiotiskt följer och speglar samhällets framväxt.

Inom Stockholm stad har kvicksilver använts i stora mängder under många hundra år. Användningsområdena är överraskande olika. Hattmakarna använde vid filttillverkningen kvicksilver vid själva betningsprocessen, guldsmeder vid brännförgyllningen, spegelmakarna vid spegeltillverkningen, nysilvret belades med rent silver via en galvanisk metod och instrumentmakare använde det rena kvicksilvret i olika mätinstrument. Inom medicinen har kvicksilverföreningar använts dels för desinfektion men även, i stor omfattning i syfilisbehandlingen fram till början av 1900-talet. (Då metoden ersattes med en ny salva, salvarsan, som innehåller en stor del arsenik!) Denna medicinska användning av kvicksilver har sedan fortsatt med amalgamanvändning i våra tänder. Vid pappers-tillverkning har en process, som använt fenylkviksilver ingått. Listan kan fortsättas med termometrar, olika typer av elektronik,

ljusrör, batterier och olika färger. Oavsiktligt har vi även använt stora mängder kvicksilver. Vid förbränning av fossila bränslen som kol och koks vid exempelvis gastillverkning, har kvicksilver släppts ut ur våra skorstenar.

Totalt beräknade John Svidén och Arne Jonsson att 231 ton kvicksilver hade använts i Stockholm under perioden 1795 till 1995. Den största användaren var sjukvården via mediciner och salvor (60 ton) och tandvården (80 ton). Men också andra av de olika ovan uppräknade användningsområdena, svarade vardera för många ton. Endast 37 ton av den totala användningen har återcirkulerats till ny användning och 7 ton finns kvar i användning (huvuddelen faktiskt i stockholmarnas tändar). Och resten? Resterande 188 ton har vi tappat kontrollen över till luft, mark, grundvatten, sjöar och sediment.

Kvicksilver är ett speciellt exempel. Genom sin kemiska "natur" har detta grundämne kunnat användas under mycket lång tid för många olika ändamål. Vår uppfattning om dess farlighet har, liksom exempelvis för arsenik, också varierat under denna tid. Ibland tidernas gift och ibland ofarligt, beroende på kemisk förening. Många andra metaller, exempelvis kadmium, bly, koppar och krom, kan beskrivas på liknande sätt. Genom olika kemiska processer, avsiktliga eller oavsiktliga, tillförs de vår omgivande miljö. Detta utgör ett arv av vår kulturs och vårt välstånds framväxt. Under industrialismens tidsålder har detta arv blivit kvantitativt allt större. Jämförande överslagsberäkningar visar att samhällets "vittringshastighet" numera för många ämnen avsevärt överstiger vår berggrunds, dvs. naturens vittringshastighet. Ur mitt perspektiv utgör detta ett borttappat kulturarv, som vi måste förhålla oss till.

Referenser

Derefeldt, Sophie. 1993. Förändrat agrarsamhälle och förändrad bondestuga. Uppsats Historia 3, Linköpings universitet. 40 pp.

Hultman, Johan. 1998. The eco-ghost in the machine-Reflexions on space, place and time in environmental geography. Meddelanden från Lunds Geografiska Institutioner 134. Lunds Universitet. 184 pp.

Lohm, Ulrik et al. 1997. Databasen Stockhome: Flöden och ackumulation av metaller i Stockholms teknosfär. Tema V, Rapport 25. Linköpings universitet. 138 pp.

Svidén, John & Jonsson, Arne. 2001. Urban metabolism of mercury turnover, emissions and stock in Stockholm 1795-1995. Water, Air and Soil Pollution: Focus 1: 179-196.

Sörme, Louise et al. 2001. Century perspectives of heavy metal use in urban areas. Water, Air and Soil Pollution: Focus 1: 197-211.

Ulrik Lohm

disputerade i entomologi vid Uppsala universitet och är sedan 1980 professor vid Linköpings universitet, Tema Vatten. Hans egna forskningsområden har breddats från att huvudsakligen ha varit naturvetenskapliga till att också omfatta miljöhistoria.

Yrkeskunnande, berättelser och språk

Maria Hammarén

I *Paris 1800-talets* huvudstad uppehåller sig Walter Benjamin på olika sätt kring fenomenet information. Han iakttar en värld i förvandling. Med fabriksvislan och sotet kommer de moderna frihetskraven: mode, nyhetsflod och sensation som kur mot ledan. Långt innan någon kom på tanken att kalla något för informations-samhälle, pekar han ut informationen som den industriella arbetsprocessens kommunikationsform. Han knyter den till sensationen och ställer den mot berättelsen:

Liksom den industriella arbetsprocessen skiljer sig från hantverket, skiljer sig dess kommunikationsform – informationen – från den kommunikationsform som svarar mot den hantverksmässiga arbetsprocessen, vilket är berättelsen. /.../ Detta sammanhang bör man hålla i minnet för att kunna göra sig en föreställning om den sprängkraft som informationen innehöll. Sensationen utlöser denna kraft. Med den jämnas allt det med marken som ännu kan påminna om visdom, muntlig tradition eller sanningens episka sida.

I den här essän om yrkeskunnande utgår jag från Walter Benjamins sätt att förbinda information med den industriella arbetsprocessen. Jag kommer att hävda att den industriella arbetsprocessen inte kan skapa yrkeskunnande utan medvetna ansträngningar att på nytt anamma hantverkets kommunikationsform – berättelsen. Jag kommer att försöka ge ordet berättelse en innebörd som knyter det till två centrala aktiviteter som båda utgår från minnet: fantasi och tänkande. Fantasi och tänkande är kärnan i ett levande och rörligt yrkeskunnande. Minnet är yrkeskunnandets smältdegel.

Walter Benjamin härleder *förbindelserna* minnet gör till fantasin medan han härleder *berättelserna* som minnet skapar till tänkandet: "Om det är fantasin som skänker minnet korrespondenserna, så är

det tänkandet som tillägnar minnet allegorin. Minnet sammanför fantasi och tänkande.”

Baudelaire, vars intensiva närvaro präglade mycket av Benjamins arbete, jämför minnet med en palimpsest. (Ur Nationalencyklopedin: Palimpsest: (lat. **Palimpsestus**, grek. Palimpsestos, av pali(n) 'återigen' och psestos 'skrapad') **1** Handskrift, oftast på pergament, vars ursprungliga text raderats och ersatts med ny. /.../ En egentligen bättre, men mindre vanlig benämning är *codex rescriptus* ('ånyo skriven handskrift'), eftersom den första, undre skriften ofta tvättats och inte skrapats bort. Den undre texten är ofta läsbar med ultraviolett ljus. /.../

Baudelaire skriver:

Vad är den mänskliga hjärnan om inte en ofantlig, naturens palimpsest? Min hjärna är en palimpsest och er också, läsare. Otaliga skikt av föreställningar, bilder och känslor har successivt lagrats i er hjärna, lika milt som ljuset. Det kan verka som om varje nytt lager begraver det föregående. Men inget av dem har i realiteten gått förlorat. /.../ Hur osammanhängande existensen än är, upphävs inte den mänskliga enheten. Alla minnets ekon skulle, om de uppväcktes samtidigt, utgöra en konsert, behaglig eller smärtsam, men logisk och utan dissonanser.

Men alla minnets ekon väcks inte samtidigt. Tvärtom är vi normalt utlämnade åt vårt minne – slumpartat påminner det oss om ett tidigare och det är bara en del av minnet som anpassar sig till biblioteksmetaforen: ett uppslagsverk redo att ge oss information. Efter Marcel Prousts romanverk *På spaning efter den tid som flytt* erkänner vi att förnimmelserna – en smak, en lukt – plötsligt och slumpartat kan föra oss tillbaka till en plats i tiden, bortom rummet. Och denna plats i tiden framträder som en berättelse. Vi minns bara vad vi en gång uppmärksammat och detta ger vi mening. Mening har formen av en berättelse. Och det är precis vad Baudelaire pekar ut när han talar om de uppväckta minnena som en ”konsert, behaglig eller smärtsam, men logisk och utan dissonanser”.

Kan man utmana Proust? Finns det andra sätt att väcka minnas ekon? Hur ska vi annars kunna ge oss i kast med att systematiskt arbeta med vår erfarenhet – om det mesta ligger lagrat efter ett system som härskar över oss, otillgängligt för en medveten reflektion?

Forskning om yrkeskunnande hör hemma inom humanvetenskaperna – eller bättre – människovetenskaperna. Därför är det naturligt att söka utgångspunkter och positioner utanför de traditionella vetenskapsgrenarna för att istället söka sig fram via det författarskap som varit banbrytande när det gäller kunskap om människan som idévarelse. Skönlitteratur – av klass – är det unika rum där människan utvecklar sin självförståelse.

Forskning om yrkeskunnande handlar om något helt avgörande i människors och samhällets utveckling: hur/när lär vi oss av andras erfarenhet, hur/när vi omprövar egna etablerade perspektiv? Tror vi på möjligheten att lära av andra och på utveckling i någon bemärkelse är mekanismerna bakom detta att jämföra med grundforskning om hur människan förändrar sin värld. Perspektivet skiljer sig från exempelvis pedagogiken genom att det ställer begreppsbildningen i fokus. Men begreppsbildningsförloppen är inte synliga och vi kan inte på enkel väg veva filmen baklänges för att se hur vi bildat våra begrepp. Vi står inför meningsskapande och minne, otillgängliga förlopp som placerat en viss sorts glasögon på vår näsa. Vi betraktar världen genom våra begrepp. Och – detta är viktigt – vi har inte skapat dem på egen hand. De är dialogiska och har vuxit fram i samverkan med det finmaskiga system av regler och åtbörder som konstituerar den praxis vi tillhör.

Allt detta är väsentligt om man vill ge sig in på det vanskliga området att konstruera – och för detta syfte också rekonstruera – ett koncentrerat begreppsbildningsförlopp. Och det är det man sysslar med om man på allvar vill syssla med erfarenhetsöverföring inom det nya kunskapsparadigm som forskningen kring yrkeskunnande tillhör. Ty utan att erkänna att erfarenhet kan utvecklas till kunskap och utan att känna till betingelserna för denna kvalitativa omvandling av erfarenhet till kunskap ställer det sig vanskligt att utarbeta metoder för erfarenhetsöverföring.

I Göran Printz-Påhlsons inflytelserika essäsamling *Solen i spegeln*, skriver han i kapitlet "Trädgårdsmästaren, piraten etc.", s. 313:

Estetikens och kritikens skilsmässa som genomfördes först under 1800-talets gång får väl betraktas som ett uttryck för den dubbla frigörelse, vetenskapens och personlighetens, som är så typisk för detta skede. Vetenskapen tog hand om fakta, personligheten om värderingarna: tidens framstegstro bekymrade sig inte om något ingenmansland däremellan.

Här får vi ett rubrikord till skänks: Ingenmansland. Det är i detta ingenmansland vi slår ned våra bopålar när vi talar om begrepps-bildning och sätter det i relation till minne och erfarenhet. Att utveckla yrkeskunnande är att låta sin begrepps-bildning påverkas inom ramen för ett yrke och i dialog med alla inflytelserika exempel på praktiskt omdöme som knyter ord till handling. Förloppet erkänner inga gränser mellan en konstruerad faktavärld och personligheten och värderingarna. Och i den passiva skrivningen "låta sin begrepps-bildning påverkas" döljer sig något synnerligen aktivt. Det som måste till är reflektion.

Att utveckla metoder för det som populärt kallas erfarenhets-överföring handlar om att rikta ljuset mot de innebörder vi lägger i det språk vi talar och därmed i våra handlingar. Dessutom handlar det om att skapa en mötesplats där andras erfarenheter får tillfälle att komplicera och vidga den egna horisonten. Ordet mötesplats ska förstås i dubbel bemärkelse. Det handlar förvisso om ett fysiskt möte, en plats där samtal kan ske. Än mer handlar det om att skapa förutsättningar för att erfarenhet möter erfarenhet: att väcka de viktiga exempel som sätter den tysta kunskapen i rörelse. Också ordet erfarenhetsöverföring måste förstås i dubbel bemärkelse. Det handlar om att lära av andras erfarenheter, men det handlar också om att träda in i ett nytt förhållande till sin egen erfarenhet. I bägge fallen är det reflektion som verkar på erfarenheten. Trots maningar om kritiskt tänkande inom svenskt skolväsende förefaller de flesta unga människor mycket otränade i att verkligen reflektera – kanske är kunskap om vad reflektion är lika outvecklad inom skolan som insikter om erfarenhetsgrundad kunskaps speciella uttryck och lärovägar inom arbetslivet.

När vi talar om yrkeskunnande talar vi inte enbart om erfarenheter och den kvalificering till kunskap som sker genom reflektion. Vi talar om en helhet, där olika aspekter på kunskap samverkar. Yrkeskunnandet kan bara bedömas i relation till sättet att handla. Det är i sättet att handla som den samlade kunskapen får sitt fulla uttryck. Det handlar om omdömesgill/ansvarig handling. Yrkeskunnandet är dynamiskt – när vi talar om att utveckla yrkeskunnandet talar vi om att förbättra handlingar som väcks av situationer vi tidigare inte mött – vi har bara mött liknande situationer. Och att jämföra är i detta läge vad som står oss till buds: en situation med en annan, ett skeende med ett annat. Den största felkällan till missriktade handlingar är förmodligen inte att vi inte känner igen oss. Istället handlar det om att vi snabbt buntar ihop det ena med det andra. "Precis", säger vi när någon berättar. "Precis det har

jag också varit med om.” I ordet ”precis” uttalas ofta klichéer kring en förenklad och därför ganska enahanda verklighet.

Ingenmansland – obestämd eller bestämd form? Självklart är inte svaret yrkeskunnande. Men yrkeskunnande är ett prisma att betrakta detta land igenom. Och det gör vissa aspekter synliga. Yrkeskunnande är knutet till människans språk; på en djup och grundläggande nivå handlar det om mening och förmågan att se. Att lära sig se är knutet till fantasi och inlevelse – i andra berättelser och i världen utanför. Fantasin – de förbindelser minnet gör verkar på oss när vi skapar mening.

Reflekterande praxis

Vi har många ord för den förändring en människa genomgår i kraft av livets gång. Vi kallar det för att mogna, lära av erfarenhet, växa. Beteckningen lärande organisation uttrycker en önskan om att individerna i en organisation ska våga vara flexibla och villiga att lära sig nya arbetssätt och metoder – inom ramen för organisationens verksamhetsidé. Det populära ordet erfarenhetsöverföring uttrycker i stort sett förhoppningen: upprepa inte tidigare begångna misstag. I förbindelse med yrkeskunnande står erfarenhetsöverföring för något mer, nämligen att skapa en reflekterande praxis.

Att skapa en reflekterande praxis handlar om att arbeta systematiskt med fantasi och tänkande, via minnets smältdegel. Ordet praxis markerar att arbetet sker inom ramen för ett kollektiv. Och ordet reflekterande innebär att denna praxis kontinuerligt utsätts för prövning – att man institutionaliserar utrymmet för fantasi och tänkande.

En praxis kan vara dåligt utvecklad eller välfungerande, den kan också vara rigid. På platser där praxis är dåligt utvecklad blir handlingarna osäkra och till synes godtyckliga. Ofta har det sin bakgrund i täta personalbyten. Under 1990-talet försvann också många äldre från arbetsplatserna i en planerad men okunnigt hanterad ekonomisk åtstramning. Man kan misstänka att många av de äldre också försvann därför att deras erfarenheter inte utvecklats till kunskap. Erfarenheter i sig är ingen garanti för gott omdöme – klichéer och stelnade perspektiv uppstår när gamla erfarenheter lägger sig i vägen för nya. Erfarenheter är ett råmaterial och inflödet kan strypas.

En praxis kan också vara dåligt utvecklad därför att en fortlöpande rationaliseringsprocess inskränkt kommunikationen till informationshantering. Hela användningsdimensionen, hur informationen smälts till ansvarig handling, överlämnas åt den enskilde. Enskilda handlingar – allt ifrån en språkhandling till ett val – blir svåra att förbättra därför att reaktionerna på dem uteblir. Reaktionen kommer först i förhållande till det slutliga resultatet och hela den finstämda – eller haltande – kedjan av olika handlingar uppslukas av glömskan. Kommunikationen kan också inskränkas av andra skäl – i en kultur som ensidigt ägnar sig åt antingen negativ eller positiv kritik hämmas så småningom samtalet om arbetets innehåll. För att förfinna våra handlingar krävs att någon annan erbjuder oss en kontrasterande horisont mot vilken handlingen kan avteckna sig och att vi förmår återvända till handlingen och alla de alternativa möjligheter som fanns – kort sagt, att vi lär oss att reflektera.

För en välfungerande praxis – en avdelning på ett sjukhus, ett avknopningsföretag i någon industriby, kontorsmaskinsföretaget Facit innan mikroprocessorn revolutionerade marknaden – gäller frågan: när blir en välfungerande praxis rigid? All praxis har rigida drag. Den ger oss säkerhet i bedömningar och förmågan att hantera oväntade situationer. Den skapar urskiljningsförmågan och den tränade blicken men den skyddar oss inte från omvärldens förändring.

En välfungerande praxis kännetecknas av en snabb och träffande kommunikation. Orden är laddade med innebörder som alla inblandade förstår. Man pekar in i erfarenheten, som Maja-Lisa Perby skriver i sin avhandling *Konsten att bemästra en process*. Med hjälp av orden pekar man in i något som är upprättat över tiden: en kunskapsvärld.

Att peka in i något som är upprättat över tiden är något radikalt annorlunda än att hänvisa till information. Det är att en gång för alla lämna ordboken med sina definitioner till att förnimma ordens användning i olika kontexter. Hur lär vi oss då att "förnimma" ordens användning? Svaret är förbluffande enkelt: orden måste iscensättas – skrivas in i exempel. För den som vill kommunicera tydligt vid en given tidpunkt återstår egentligen bara detta: ordet inskrivet i en handlingsväv. Det handlar om att breda ut språkspel – den term som filosofen Ludwig Wittgenstein uppfann för att med hjälp av analogin till spel visa hur det enskilda ordet inte bär en bestämd betydelse utan deltar i olika spel – meningskontexter – där betydelser arbetar. Om detta inte sker i realtid där handlingen för-

binder språk och verklighet till en meningsfull helhet är vi helt hänvisade till det som Walter Benjamin kallar hantverkets kommunikationsform: berättelsen. Men det räcker inte med en berättelse, men ett exempel. Orden deltar i olika spel och det är spelen vi måste lära känna.

Den norske filosofen Kjell S Johannessen har försökt att pedagogiskt förmedla yrkeskunnandets kunskapsteori genom att slå isär den kunskap som ryms inom en praxis i aspekterna påståendekunskap, förtrogenhets- och färdighetskunskap. Hans snitt, som är ett konstruerat snitt, tar hänsyn till hur de olika inslagen i vår kunskap bildas. Färdighet och förtrogenhet kan bara bildas genom det direkta deltagandet i en praxis. Det är där begreppsbildningen sker; dvs. kunskapen flätas samman med språkhandlingar till en väv som bildar en meningsram för möjligheterna att agera i varje enskild situation. Förståelsen förmedlas analogiskt genom exempel. Hans slutsats är att påståendekunskapen är oanvändbar utan ett fundament av förtrogenhet och färdighet: vi tolkar teorier, metoder och föreskrifter genom den förtrogenhet och färdighet vi förvärvat genom att delta i en praxis.

Självklart är inte en lokal praxis, så som den exempelvis utvecklas på en arbetsplats, oberoende av den överordnade praxis som är helheten i ett språksamfund. Vi växer in i en livsform och skaffar oss med den en kulturs yttersta ramar vad gäller verklighetsuppfattning. Men ju mer specialiserad en yrkeskultur är, ju mer av fackspråk och specialiserade arbetsuppgifter som ingår, desto tydligare blir den lokala praxisens särprägel.

Johannessen har vidareutvecklat sin tredelade modell till att också inkludera omdöme. Med omdömet för han in en kvalitetsaspekt. Kärnan i yrkeskunnandet är hur omdömesförmågan byggs upp och utvecklas. Omdömet visar sig helt enkelt i förmågan att inom ett visst område på ett intelligent sätt samspela med verklighetens mångfald och kontinuerliga förändring. När den verkliga experten, hon må vara civilingenjör, lärare eller hantverkare, handlar i samklang med sin kunskaps innersta kvaliteter är hon med sina sinnen närvarande i en värld med historia som står öppen för nya erfarenheter.

Med ordet expert gör jag en avsiktlig förbindelse till den amerikanske filosofen Hubert Dreyfus schematiska indelning av yrkeskunnandet i fem steg från novis till expertis. Hans indelning återfinns i boken *Mind over Machine*.

Dreyfus använder orden "kalkylerande rationalitet" för ett analytiskt tillvägagångssätt vid lösandet av arbetsuppgifter. Enligt

Dreyfus kan den kalkylerande rationaliteten aldrig föra en människa längre än till kompetensstadiet, medelmåttighetens nivå. Det som måste till för att nå längre kallar Dreyfus "intuition", vilken han i sin tur bestämmer som resultatet av djup, situationell inblandning med liknande situationer. Intuitionens produkt är en förståelse som "utan ansträngning uppträder i att se likheter med tidigare erfarenheter".

Risken för stagnation i en praxis spirar ur samma grund som den uppstår och förmedlas. Allt för lätt uppfattar vi det vi möter som "mer av samma". När vi hanterar en uppgift som inte kan lösas med beräkning – och där placerar sig de flesta kvalificerade arbetsuppgifter – är vi beroende av vårt omdöme. Omdömet arbetar i realtid och är hänvisat till analogiskt tänkande. Kvaliteten i omdömet bestäms av förmågan att se och urskilja. Den franska upplysningsfilosofen Diderot använder sig av termen *instinkt* som uttryck för glömda erfarenheter – den bakgrund som sjunkit in i oss och blivit ett sätt att se. På instinkten vilar vårt omdöme och därför måste en biljardstöt till varje gång omdömet ruckas, varje gång vi ur det gamla vill utläsa nya mönster.

En utgångspunkt för arbetet med en reflekterande praxis är därför bland annat att pröva våra analogier. Alla analogier blir falska i viss kontext och våra berättelser är analogier. Att skapa en reflekterande praxis är att våga stanna i en paradox: skapa rum för berättelserna, ompröva dem och knyta förbindelser med det nya.

Och inte minst att försöka väcka de exempel till liv som en gång varit betydelsefulla för hur vi etablerade våra begrepp.

Metodutveckling

Jurij Lotman kritiserar i essän "Semiotiken och historievetskaperna" den traditionella historiska tillbakablicken. Han talar om en ofrånkomlig, dubbel förvrängning – å ena sidan textens tendens att omforma händelser genom att inordna dem i en narrativ struktur, å andra sidan den historiedeterminism som uppstår när blicken vänds mot tidsaxelns riktning och bara registrerar det faktiskt realiserade. Den retrospektiva blicken ordnar en kedja av händelser som lagmässigt tycks följa ur varandra.

Är det så att den förvrängning Lotman talar om inte enbart gäller historiefacken, utan själva det sätt på vilket vi spontant hanterar våra minnen? Att vi har en tendens att förvandla vår erfarenhet av

kraftspelet mellan potentiella möjligheter till en resa från punkt till punkt?

Det finns anledning att ta Lotmans varning på allvar när det gäller arbete kring erfarenhet och erfarenhetsöverföring. Särskilt som berättelser och exempel spelar stor roll. Ett medvetet arbete kring erfarenhetsöverföring försiggår i ett annat rum än ute på det fält där ord och handling knyts samman till mening. Det sker i efterhand, bär omprövningens tecken och måste kvalificeras och skiljas ut från allmänna uppmaningar att "skriva ned sin historia". Det är inte i första hand igenkänningen vi är ute efter, inte det likriktande ordet "precis". Vi är ute efter att låta erfarenheter brytas mot varandra – ge varandra motstånd. Det är i dialogen mellan de olikartade innebörderna, de olika sätten att se och beskriva som annorlunda erfarenheter kan påverka oss, förfina vårt seende och tänja vårt språk. När vi sysslar med erfarenhetsöverföring måste samtalet föras förbi de berättelser som redan är i omlopp.

Det måste nå djupare.

Att utveckla metoder för erfarenhetsöverföring har under senare år varit en prioriterad uppgift för forskningen om yrkeskunnande. Ett första resultat presenterades i min avhandling *Ledtråd i förvandling – om att skapa en reflekterande praxis*, som huvudsakligen behandlade ett utvecklingsprojekt kring erfarenhetsöverföring inom företaget Combitech Systems. Arbetet genomfördes under åren 1996 till 1999 av mig och Bo Göranson. Mycket kortfattat kan syftet med projektet fangas med den innebörd vi lade i ordet expertis: "Experten behärskar ett mycket stort antal språkspel, nybörjare bara få." Utvecklingsprojektets uppgift var att utveckla en systematiserad väg till expertens förtrogenhet med en stor mängd språkspel.

Men arbetet på Combitech Systems var också ett pionjärarbete som syftade till en i grunden förändrad kunskapssyn. Vår ambition var att synliggöra en bakgrund som assimilerats och därför inte var direkt åtkomlig för introspektion – och därmed inte heller möjlig att påverka med direkta medel. Det gällde att väcka de exempel till liv som kunde sättas i förbindelse med hur begreppen först etablerats. En assimilerad bakgrund är att likna vid en åsikt. En åsikt är ett tillstånd. De frågor vi ville ställa utan att kunna ställa dem direkt var "När fick du denna åsikt? Med hjälp av vilka exempel och i vilka språkspel?". En väsentlig faktor blev att utveckla yttre impulser som väckte berättelserna till liv. Men för att en yttre impuls ska få tillfälle att verka kan inte sättet att läsa lämnas åt slumpen.

Den metod som utvecklades bygger på humanistiska traditioner och traditionell humanistisk reflektion: långsam läsning och antecknande i marginalen. Därtill uppmaningen att låta anteckningarna hålla fast de förbindelser till uppdykande exempel som texten väcker. För vårt syfte sökte vi oss till texter som kan hänföras till praktikens filosofi och idétradition, Montaigne och Shakespeare, Diderot, Wittgenstein. Men deltagarnas förberedelse slutade inte här. Lika viktig som läsningen var det långsamma skrivande där granskning och omprövning sker. Med utgångspunkt i sina anteckningar och med hjälp av koncentrerat tänkande fogade varje deltagare samman en ny berättelse, en skriftlig reflektion.

När läsandet och skrivandet är sammanflätat på det här sättet, drivs deltagarna att reflektera. Reflektionen opererar på de individuella erfarenheterna och delas sedan med gruppen genom högläsning. Så långt kan förberedelserna drivas. Fortsättningen bygger på samtalet, men ett samtal som har brutits ned i delar, förstärkts och betonats genom en överdriven iscensättning av lyssnandet: någon läser och gruppen sitter tyst och lyssnar. Högläsningen är betydelsefull. Det är som om det skrivna blir fullständigt först genom den akustiska dimensionen, att det skrivna förverkligas genom rösten. Det samtal som följer har på betydande punkter kvalificerats och det på detta sätt kvalificerade samtalet fångas sedan i ett protokoll som håller fast vad som sagts. Olika språkspel friläggs, nyanser och skillnader framträder med en precision som inte är möjlig vid ett vanligt samtal. I bästa fall lyckas vi återvända till en berättelse som handlar om hur ett begrepp etablerats. När den berättelsen blir synlig och åtkomlig för reflektion arbetar vi direkt i begreppsbildningens mest sårbara punkt. Frågan hur man lärde sig betydelsen av ett ord – genom vilka exempel och i vilken användning – har en stark koppling till säkerhet (och även tvärsäkerhet) i handlandet. Om sättet att använda ordet påverkas av gruppens dialog förändras språkspelet och därmed begreppet och det avsiktliga handlandet. Mening kan förskjutas, glasögon rättas till. Protokollet håller fast ett preliminärt begreppsbildningsförlopp.

Protokollet blir också utgångspunkten för nya skrivuppgifter. Ett tema pockar på att fördjupas, litteratur som för in nya – främmande – impulser bifogas och så är den hermeneutiska spiralen igång där mening prövas, innebörder kan förskjutas och ny tolkning av erfarenhet skapas under inverkan av fantasi och tänkande.

När den insiktsskapande dialogen verkligen kommer till stånd är den en förtätning av det begreppsbyggande förloppet i allmänhet:

den äger rum mellan människor, pågår över tid och frilägger komplexitet och mångfald. Gruppen utvecklar en ny intersubjektivitet.

Anteckningar i marginalen

För att komma i samtal med en bakomliggande förtrogenhet är vi beroende av indirekta metoder. Den schweiziske läkaren och litteraturvetaren Jean Starobinski har ägnat mycket av sin skärpa och flit åt variationer på temat "anteckningar i marginalen", bland annat genom Diderot. I sin essä "Diderot och de andras tal" beskriver han Diderots läs- och skrivart bland annat genom att citera ur ett av hans brev:

Jag komponerar inte, jag är inte författare: jag läser eller konverserar, jag frågar eller jag svarar.

Starobinskis huvudsakliga utgångspunkt är den text som Diderot under sina sista år som författare ombads att skriva om Seneca. Citatet ovan är hämtat från tiden för essäns första färdigställande. För att besvara sin retoriskt ställda fråga, "Varför detta ställnings-tagande för skrift i marginalen?" skriver Starobinski att det var en metod ägnad att gynna det kritiska ingripandet, det ständiga replikerandet:

En metod som ger Diderot rätt att fritt ge sig hän åt allt det diskontinuerliga i sina idéer vilka följer den ena på den andra, medan kontinuiteten säkras av den bok som han replikerar mot.

Nya verktyg och ny faktakunskap kan komplettera de etablerade begreppen, liksom den dialog som på olika sätt breder ut existerande språkspel. Att uppmana till att anteckna i marginalen är ett sätt att ge fantasin ett spelrum. Det handlar inte om att stryka under eller sammanfatta, utan om att fånga sig själv under läsning.

Det är mina repliker, mina infall – fantasins egen bearbetning av texten. I detta flöde av förbindelser får tänkandet arbetsmaterial och det nya knyts till det gamla.

Det är uppenbart att ett skrivsätt som uppmuntrar till replikerande och kritiskt ingripande ligger nära en muntlig tradition. Trots närheten till det muntliga kan det ta tid att arbeta upp modet att verkligen nyttja det skrivna ordet för att stärka den egna rösten i kommunikationen med andra. Vi är ovana vid att skriva texten

själva. I Sverige kan vi skryta med att husförhörstraditionen tidigt gjorde svenskarna till ett läskunnigt folk. Detsamma gällde inte för skrivkunnigheten och framför allt inte för ett skrivande som ger svar på tal och formulerar egna perspektiv.

Den prioriterade uppgiften för forskningen kring yrkeskunnande de närmaste åren är en metodutveckling för lärande utifrån en tradition som öppnar sig för erfarenhet. Forskningsuppgiften handlar om att åstadkomma en kommunikation som träffar djupare än de samtal vi är vana att föra – att initiera en reflektion hos deltagarna där fantasi och tänkande samverkar. Ty det häpnadsväckande resultatet på Combitech Systems var att kärnan i deras yrkeskunnande inte handlade om teknik, även om teknisk kompetens var en förutsättning för det arbete de bedrev. Istället handlade expertens yrkeskunnande om språk – att förstå en situation och att utveckla den, att förstå ett språk och att kunna tala på detta språk om nya ting.

Det handlade om att läsa och att skriva.

Referenser:

Den metodutveckling som kapitlet behandlar har fortlöpande dokumenterats i serien "Filosofi och ingenjörarbete":

Christer Hoberg (red.): *Precision och improvisation. Om systemutvecklarens yrkeskunnande*, Dialoger, Stockholm (1998).

Maria Hammarén: *Ledtråd i förvandling. Om att skapa en reflekterande praxis*, Dialoger, Stockholm (1999).

Kjell S. Johannessen: *Praxis och tyst kunnande*, Dialoger, Stockholm (1999).

Bo Göranson: *Spelregler. Om gränsöverskridande*, Dialoger, Stockholm (2001).

Övrig litteratur:

Benjamin, Walter: *Paris, 1800-talets huvudstad. Passagearbetet*, Band 1-2, översättning Ulf Peter Hallberg, Symposium, (1990). Det oavslutade Passagearbetet tillkom mellan åren 1927 och 1940.

Hammarén, Maria: *Skriva – en metod för reflektion*, Utbildningsförlaget, Stockholm (1995).

Lotman, Jurij M: "Semiotiken och historievetskapen", ingår i Florin, Magnus & Göranson, Bo (red): *Den inre teatern. Filosofiska dialoger 1986-1996*, Carlsson, Stockholm (1996).

Printz-Påhlson, Göran, *Solen i spegeln*, andra upplagan, Bonniers, Stockholm (1996).

Starobinski, Jean: "Diderot och de andras tal", ingår i Florin, Magnus & Göranson, Bo (red): *Den inre teatern. Filosofiska dialoger 1986-1996*, Carlsson, Stockholm (1996).

Maria Hammarén

har en bakgrund som journalist och är verksam inom forskningsområdet Yrkeskunnande och teknologi vid Institutionen för industriell ekonomi och organisation vid KTH. Hon disputerade 1999 på avhandlingen *Ledtråd i förvandling – om att skapa en reflekterande praxis*.

Arvet som inte kan ärvas

Bengt Göransson

Det kan synas lite slagordsmässigt när man påpekar att kulturarvet är det enda arv som inte kan ärvas – det måste ständigt förvärvas av sina arvtagare. Jag vill dock hävda att påpekandet har en poäng. Jag kan ära en gammal byrå, ställa den i ett hörn och se den som en tillhörighet. Jag behöver inte ha någon fördjupad relation till den, den behöver inte ens representera ett ekonomiskt värde, något som annars för många arvtagare tycks vara det enda intressanta om jag rätt tolkar vad jag ser och hör i min omvärld och i media. Den ärvda möbelen är med andra ord aldrig i sig själv en del av kulturarvet, det är först när den som övertagit möbelen har någon form av förhållande till den, har kunskap om den och till sin egen tid vidareför det som möbelen förmedlar som dess kulturarvsvärde uppstår. För tydlighetens skull: detta värde uppstår självfallet också när någon annan än den som i juridisk mening är arvtagare upprättar något slags förhållande till föremålet.

En konsekvens av detta påstående blir att begreppet kulturarv alltid kommer att avse något mer än prylsamlingen. Kulturarvet blir både föremål och människa. Jag inser att mitt resonemang inte är invändningsfritt men jag väljer ändå att definiera kulturarvet på detta sätt eftersom det möjliggör för mig både att förstå det som ingår i det industriella arvet och att argumentera för värdet av det. Ett industriellt arv måste alltid vara mer än fabriken och deras inredning och utrustning, och det räcker enligt min mening inte heller med att man dokumenterar det arbete som en gång utfördes i industrin och de arbetare som arbetade där för att det skall få värde som kulturarv. Först när de som lever idag och som i vidaste mening är arvtagare skaffar sig fördjupad kunskap, lite pretentiöst uttryckt blir en del av det bevarade kan man i djupare mening tala om ett kulturarv.

Detta ger ett starkt motiv åt dem som seriöst anstränger sig för att bevara minnena från det förgångna att alltid söka stöd hos en-

skilda och grupper av medborgare som kan och vill tillföra prylsamlingen dess avgörande kvalitet. I värden av kulturarvet ingår inte bara att putsa, rostskydda och bevara i lämpligt klimat, däri ingår också att tillföra icke-materiella kunskaper och erfarenheter. Med en annan formulering kan man säga att jag redovisar ett slags folkrörelsesyn på kulturarvet. Utan människor finns inget kulturarv.

En bild berättar

Ett exempel som konkretiserar vad jag menar. Jag hittar en bild från Motala. Den är tagen under den långvariga metallstrejken någon gång under våren och sommaren 1945. Den visar en fullsatt A-sal i Motala Verkstads Folkets Hus, en alldeles osannolik folketshusbyggnad, nästan som en vildavästernsaloon med läktare på tre sidor och en myckenhet av snickarglädje, men likafullt ett typiskt svenskt Folkets Hus. Möteslokalen är fullsatt, bara män såvitt jag kan se, alla upplädda i kostym. Alla mötesdeltagarna bär skjorta och slips. De har tagit på sig finkostymen. Varför det? På strejkmöte? Självfallet därför att detta inte sammankallats utslutande eller ens främst för att man skulle få tillfälle att rösta om de ettöringar eller tvåöringar den strejken kom att handla om, utan därför att mötet i sig var en högtid. Arbetarna samlades för att stärka sin inre gemenskap och sammanhållning, för att markera inför världen utanför att deras front inte brutits, för att manifesteras sin mänskliga värdighet.

Bilden blir meningslös om den reduceras till att vara ett dokument över ett märkligt Folkets Hus. Då skildrar den bara en arkitektonisk kuriositet. Inte ens som belägg för att folk förr i världen var finklädde på sina föreningsmöten blir den på djupet betydelsebärande. Det är först när dagens betraktare försöker förstå hur de som förevigats på bilden tänkte och kände när de satt där som bilden blir en levande del av vårt kulturarv. Dagens besökare i Motala Verkstads Folkets Hus kan få hjälp av bilden att förstå vari husets djupare kulturarvsvärde ligger. (Huset finns tackochlov kvar.) Kanske bilden rentav kan hjälpa oss på traven när vi söker förstå dagens gatudemonstrationer, att inse att sådana alltid främst varit inåtvända, syftande till att stärka den inre gemenskapen. De unga som marscherar på gatorna idag gör det med all sannolikhet oftare för att markera sin inre sammanhållning än för att få tillfälle att kasta sten på poliser. De senare skulle lättare kunna isolera

fåtalet stenkastare om de tittat på och funderat över denna gamla strejkmötesbild.

En fokusförskjutning

Den som delar min syn på kulturarvets karaktär tvingas då möta ett nytt problem – den mycket starka tendensen i en annan riktning, bort från förståelsen för människans roll i kulturarvet. Låt mig förklara vad jag syftar på genom att lyfta fram tre begrepp med anknytning till politik, samhälle och kultur, kulturliv, nöjesbransch och upplevelseindustri som man numera gärna kallar det som förr kallades nöjesbranschen – eller möjligen i högtidligare sammanhang kulturlivet. Det nya begreppet är intressant därför att det avslöjar den fokusförskjutning som skett i samhället under nyliberalismens glansperiod. Så länge man talar om kulturliv inbegriper man de enskilda människorna, det är de som tillsammans med konstnärer av skilda slag utgör detta liv. Nöjesbransch antyder att det är en affärsverksamhet som riktar sig till tänkta kunder och begreppet anger klart att det icke-kommersiella inte hör hemma där. Kunderna finns dock med i så måtto att de är branschens förutsättning och finns i dess närhet. Upplevelseindustri däremot fokuserar på produktionen, och kunderna/köparna kan återfinnas långt ifrån produktionsplatsen – filmerna som görs i Trollhättan ses inte främst av trollhättebor; i själva verket är den lokala publiken rätt ointressant för filmernas framgång. I upplevelseindustrins samhälle är produkten det centrala, människan/medborgarens enda funktion är att vara köpare/konsument; han eller hon köper sin upplevelse, är aldrig delaktig i den, än mindre skapare av den.

Det är ingen tillfällighet att denna fokusförskjutning ägt rum – den är i själva verket en logisk konsekvens av att alltmer av samhällsfunktionerna definierats i kommersiella termer. Samhället har kommit att ses som butik och medborgaren har blivit kund i stället för att tillsammans med andra medborgare utgöra samhället, delaktiga och ansvariga för det.

Kulturarvet kan bara finnas som del av kulturlivet. Den turistiska sevärdheten som blivit en del av upplevelseindustrin saknar i stort sett kulturarvsvärde. Dess värde reduceras till det ekonomiska tillskott som utifrån kommande besökare/betraktare kan tillföra det.

De intresserade och engagerade medborgarna får därför en helt avgörande betydelse för om vi skall kunna bevara och utveckla vårt industriella kulturarv. Och vi måste inse att detta arv inte kan

begränsas bara till arbetsplatsen, utan att det också måste inrymma den sociala struktur i vilken arbetsplatsen fanns. Samhällets uppbyggnad, bostäder, skolor, kyrkor och profana samlingslokaler måste finnas med åtminstone i tankevärlden hos dem som bevarar fabriken verktyg, även om det naturligtvis vore orimligt att kring varje bevarad industrimiljö söka bygga upp hela samhällen. Jag talar alltså inte om att bygga gigantiska museimiljöer i fysisk mening utan att i dokumentationen av det enskilda objektet ge plats både åt de människors erfarenheter som verkade i eller kring objektet och åt de erfarenheter som dagens besökare/betraktare kan tillföra. I arbetet för att bevara ett industriellt kulturarv gör man fördenskull klokt i att söka stöd i ett folkligt kulturarbete.

Dagens folkrörelse

Hur ser vi då idag på folkrörelser och folkrörelsearbete. Alltför ofta tycks också folkrörelsefolket självt ha en ganska enkel syn på vad folkrörelsen är. Mot den bakgrunden kan det finnas skäl att ta del av vad P O Enquist skriver i sin stora bok om Lewi Pethrus. Han skildrar herrnhutarna, som utgjorde en liten sekt som försvann lika försvunten som den kom, den strävade aldrig efter makt, ville aldrig skapa någon statsreligion. Den ville genomsyra, skriver han.

"Bara genomsyra. En folkrörelse är en rörelse i människornas hjärtan, en idé och inte en organisation. Blir idén en organisation dör den".

Bedövande ord för en som fostrats i nykterhets- och arbetarrörelse där organisationen ofta varit allt. Förundrad har jag sett hur vi i Stockholms arbetarekommun alltid bildat nya föreningar så snart valkretsar eller stadsdelar fått annan administrativ indelning. Att en förening är en levande organism, en social gemenskap som man inte ostraffat löser upp har vi haft svårt att förstå. Vi har alltid trott att medlemmarna har varit beredda att likt inmönstrade soldater ställa upp i just den truppformation som för ögonblicket ansetts mest ändamålsenlig. Också folkrörelsefolket måste lära sig att rörelsen aldrig är ett slags trupp till förfogande, som kommanderas att marschera kors och tvärs, att den utgörs av enskilda individer, tänkande och kännande människor vilkas vilja inte låter sig styras.

Om man skall kunna nyttiggöra ett frivilligt folkrörelsearbete i bevarandet av det som i vid mening är vårt kulturarv, måste man

alltså se till att vädja till en gemensam, underliggande idé, och till en idé som har djupare grund än den ytliga viljan att spara för sparandets skull. Den idé som på sikt är den enda som kan möjliggöra bevarande och vidareförande är den som handlar om gemenskap, både i form av ett gemensamt ansvar för det som var och av ett gemensamt engagemang i arbetet för att nyttiggöra det för framtiden.

Folkrörelsernas bidrag till bevarandet av kulturarvet kan också beskrivas i ett annat perspektiv. Jag får en fråga av en engagerad biståndsarbetare i en kristen församling när jag håller föredrag om det som demokratiutredningen kallar deltagardemokrati. Han är orolig – och kränkt – över att en myndighetsperson påpekat att privata företag organiserar biståndsinsatserna både snabbare och bättre än frivilligorganisationerna. Har du något motargument?, lyder frågan och jag gör honom i förstone besviken genom att säga att jag tror att myndighetspersonen har rätt. Men det finns skäl att fundera över varför det är så. Frivilligorganisationen måste nämligen varje gång den samlar in pengar eller kläder förklara varför den gör det. Privatföretagets "rationaliseringspotential" ligger i att det renodlar uppdraget till att hämta det redan insamlade och att transportera det dit det ska – företaget ödar inte tid på förklaringar och kan ha anställda som har hög arbetskapacitet när det gäller att packa och köra.

Men vad händer om de frivilliga inte längre samlar in något? Vem förklarar då varför? Risken är stor att vi om fem år inte längre har något att samla in, och än värre, att vi inte längre har någon allmän opinion som stöder biståndsverksamheten.

Tänk om det i själva verket är just de många frivilliga som på basplanet samlar in pengar och förnödenheter som utvecklar och underhåller medborgarnas känsla för solidaritetens värde! Inte uppstår biståndsviljan därför att riksdagen beslutat att den ska uppstå. Vi lockas ofta att bortse från vikten av övertygandet. En övertygelse finns aldrig av sig själv, den är en följd av ett övertygande, att någon förklarat, delat med sig av sin tro och sin vilja.

Framsynta beslut är inte tillräckligt

Låt mig tillämpa detta resonemang på arbetet för att bevara kulturarvet. Det räcker inte med att en framsynt riksdag fattar beslut om vilka företeelser och föremål som skall bevaras. Någon måste också förklara beslutets värde efter det att det fattats, annars sker

bevarandet mekaniskt och det blir svårare att vidareföra det insamlade och bevarade som del av ett levande kulturarv. Politiska viljeyttringar riskerar att bli skuggboxning om ingen engagerar sig för att övertyga om deras värde. Detta är ett argument för att underlätta för folkrörelser att ta del i samhällsarbetet och att göra det i organiserad form, med en gemensam idé som grund.

Av mitt resonemang skall man dock inte dra den förhastade slutsatsen att alla organisationer är folkrörelser, eller att bara de etablerade skulle duga. Jag talar om folkrörelsen som modell väl medveten om att förstelning och bristande insikt finns i alla grupper och i alla miljöer. Men den som inbillar sig att vi räddar kulturarvet, inte minst det industriella, genom kraftfulla beslut och avgränsade åtgärder tror jag har i grunden fel. Man kan ironisera över det ibland naiva draget hos en del av våra frivilliga kulturarvsbevarare, men underskatta inte betydelsen av deras arbete därför att de ofta saknar den professionella kunskapen. Uppmuntra och ta vara på den goda viljan! Gör man det har man också rätt att kräva av den frivillige att han eller hon läser på, skaffar sig kunskap och tar den professionelle till hjälp.

Bengt Göransson

var fram till 1982 chef för Folkets Husföreningarnas Riksorganisation och därefter statsråd i Utbildningsdepartementet och 1989-91 utbildningsminister. Han har ett starkt engagemang i folkrörelsearbetet och är verksam som föreläsare och debattör.

”Ett rosigt skimmer och en hänsynslös, brutal verklighet”

Kjersti Bosdotter

I mitten på 1970-talet ansågs Göteborg vara världens största varvsstad. Tankerfartygens snabbt ökande storlek gjorde att dockor, kranar och upplag gavs en allt mer dominerande del av varvsmiljön och därmed staden Göteborg. Ett par år senare kulminerade krisen som raserade i stort sett hela den civila varvsnäringen – de drabbade orterna var många: Malmö, Uddevalla, Helsingborg, Landskrona, Sölvesborg, Oskarshamn, Stockholm, Göteborg – listan kan göras längre. Gemensamt för dem alla var varvens dominans i det lokala näringslivet, i stadsbilden och i många människors vardag.

Vi känner orsakerna: en djup allmän lågkonjunktur, oljekrisen som gjorde att tankerbeställningar nästan uteblev. De svenska varven drabbades särskilt hårt eftersom de specialiserat sig på tanker-tonnage. En ovilja till samordning inom branschen gjorde att katastrofen blev närmast total.

I samband med nedläggningarna inleddes en febril verksamhet för att rädda byggnader, maskiner, material. I Malmö arbetade arbetslösa kockumiter med att sortera ungefär två miljoner fotografier, de flesta på glasplåt, resultatet av tre heltidsanställda varvsfotografers möda. Filmer från varven räddades på flera av varvsorterna. I Sölvesborg, Landskrona och Göteborg gjorde man långa intervjuer med varvsarbetarna. I Malmö deltog kockumsarbetarna i en forskarcirkel som resulterade i boken *Kockumsknogaren*. Engagemanget var omfattande på varvsorterna. Och material fanns sparad som inom få branscher. Familjen Kockum sparade det mesta sen starten på 1840-talet.

Ägaren i form av det statliga Svenska Varv engagerade sig på ett sätt som dessvärre är rätt ovanligt i svenskt näringsliv. Bland annat bekostades forskning kring varvens betydelse, vilket resulterade i en rad böcker under sent 1970-tal. Och alla dessa aktiviteter syftade till att skapa ett civilt varvsmuseum i Sverige. Planerna framskred långt, både i Malmö och i Göteborg var det vid olika tid-

punkter mycket nära ett förverkligande. I Malmö var ritningarna klara för ett varvsmuseum i och i anslutning till Kockums äldsta docka, pengar fanns reserverade när staden oväntat fick borgerligt styre och museiplanerna lades åt sidan.

Det motionerades i riksdagen vid flera tillfällen. Den kulturpolitik som anlagts 1974 markerade intresse för kulturarvsfrågor med ny inriktning, Statens Kulturråd menade att varvsmuseiplanerna var viktiga. Alla försök stupade dock. Dåvarande kulturministern Bengt Göransson menade att det var branschens ansvar och hänvisade till LRF:s engagemang i Julita Gärd.

Frågan om ett varvsmuseum kom självfallet hastigt på. Det var stora anläggningar att ta hand om, som skulle kosta mycket pengar och själva värdet med att omvandla en arbetsplats av det här slaget var förmodligen omtvistat. Att ansvaret för varvens och varvsarbetarnas historia skulle ligga hos branschen och alltså inte räknas in i det kulturarv som samhället har ansvar för framstår nog för de flesta, så här tjugofem år senare, som en absurd tanke.

Nu finns inte branschen kvar annat än mycket marginellt men förhoppningarna om ett varvsmuseum har åter väckts – egentligen har planerna aldrig riktigt givits upp av varvsarbetarna själva. Mycket av varvens fysiska avtryck på varvsorterna är borta, de nya göteborgarna blir förvånade när de hör om den omfattande varvsverksamheten, som en gång fanns, men som de inte ser några spår av. Kockumskranen har sålts till Korea och industrisamhället Malmös mest iögonfallande kännetecken försvinner för alltid.

Begravning i tysthet?

I fjällkommunen Arjeplog är en epok till ända år 2002 när blygruvan Laisvall avvecklas och en näring som under 60 år stått för huvuddelen av industriarbetena i kommunen är nu oåterkalleligen slut. En arbetsplats splittras, 220 människor förlorar sina arbeten. Ett samhälle, Laisvall, vars födelse helt sammanhänger med gruvfyndigheten, skakas i grunden.

År 2000 har man sammanlagt brutit 60 miljoner ton malm varav hälften gått på export. I november 2001 sköts den sista salvan av samma gruvarbetare som en gång sköt den första 60 år tidigare. Gruvan är nu plomberad och vattenfylld – det återstår endast att ta hand om dammen med anrikningsrester som ska täckas över, verkstadsbyggnader, kontor och två gruvlavar som ännu kan ses milsvitt bort längs Laisdalen.

Författaren Kurt Salomonson fick sitt genombrott 1956 med romanen Grottorna som skildrar hans arbete som gruvarbetare i Laisvall, där driften startade 1943 för att tillgodose det inhemska behovet under de isolerade krigsåren. Gruvan, med sin svåra brytning delvis under sjön Laisan, skulle bli ett provisorium men utvecklades istället till Europas största blygruva. Bland gruvarbetarna gick den länge under beteckningen "dödens gruva" – en kombination av torrborrning och blyhantering gjorde på några år trettioåringar till äldre i den dödliga sjukdomen silikos. Kurt Salomonson skildrar i boken hur bolaget tvångsflyttar dem som drabbas av sjukdomen – allt framför ögonen på en ung och maktlös fackförening. Romanen skakade med rätta om i vårt av konsensus präglade 1950-talssamhälle.

Upptäckten av bly, zink och silver i Laisvall gjordes i slutet av 1930-talet. I det väglösa området fick byggmaterial fraktas med båt långa vägar. Vissa hus flyttades från gruvsamhället Laver, en annan bolidenägd gruva, som efter tretton års drift, 1934-1947, utplånades från kartan när lönsamheten inte var tillräcklig. Laver hade varit något av ett experimentellt mönstersamhälle; moderna välutrustade bostäder, en skola med pedagogiska metoder som man var ensam om i Sverige, samhället var först när det gällde gatubelysning i landets norra delar. Stora satsningar gjordes på föreningslivet i det lilla samhället. Bland annat byggde Gruvs avdelning 93 med stora ekonomiska uppoffringar ett Folkets Hus som sen kom att flyttas till samhället Överklinten när Laver så småningom jämnades med marken eller rättare sagt flyttades iväg åt olika håll.

När gruvan och samhället Laver monterades ner på 1940-talet fanns 242 innevånare. Laisvall idag har något flera men likheten i övrigt är slående. Laver lever till viss del vidare i Laisvall i form av ditflyttade bostäder och en av gruvlavarna. Ett sorts ambulera gruvsamhälle som gjort ett extralångt nedslag vid sjön Laisan.

Laisvall blev aldrig något provisorium – i alla fall inte något kortvarigt sådant. Gruvdriften byggdes ut efter kriget, järnväg drogs fram och alltfler bostäder byggdes upp, i slutet av 1950-talet till och med radhus. Tidigt fanns en Konsumaffär och ett Postkontor. Idag finns ett modernt Folkets Hus som byggdes när det första revs. Efter drygt tjugo års drift fick gruvarbetarna en riktig matsal. Då är det också tid för Arjeplogs kommun att överta driften av Laisvalls samhälle – dittills hade ägarna Boliden AB svarat för detta.

Två disparata bilder

Hur kommer nu varven, varvsarbetarna, Laisvall och gruvarbetarna in i vårt kollektiva minne?

Det finns en rad likheter; det handlar om stora anläggningar, arbetsmiljön är riskfylld, det är kostsamt och svårt att underhålla om man vill spara arbetsplatserna till en eftervärld. Idag finns en relativt utbredd enighet om vikten av att få en helhetsbild av industrisamhällets epok. Att arbete, arbetsprocesser men också det sociala livet tillhör kulturarvet, om detta rädde länge delade meningar. Synen på vad som kan tänkas ingå i vårt kulturarv håller sakta på att förändras. Från att tidigare omfattat det vackra, det skickligt tillverkade, det gediget byggda – det som vi stolt kan visa fram som exempel på vad en framgångsrik produktion kan åstadkomma, till dagens situation. Ändå präglar det gamla synsättet och därför är gapet så stort mellan varven och blygruvan.

Visserligen var varven tunga, farliga, skitiga arbetsplatser där arbetarna ständigt utsattes för kyla, bläst och stora olycksfallsrisker men det krävdes yrkesskicklighet på många områden för att bygga fartyg. Traditionen var lång och stoltheten gick i arv. Kampen för att åstadkomma ett varvsmuseum inleddes omedelbart vid nedläggningarna, den var självklar och har egentligen aldrig upphört, endast mattats i de dystraste tiderna.

Blygruvan i fjällvärlden eller "grottorna" som författaren Kurt Salomonson kallar den, var en hälsovadlig arbetsplats där man framförallt de första årtiondena arbetade med livet som insats. Brytningen skulle inte pågå länge och därmed gjordes minsta möjliga för att skydda dem som arbetade. För att döva skrällen för silikosen men också bota den sociala ensamheten brukades och missbrukades alkohol.

Arbetare till gruvan rekryterades från Västerbotten, Finland och Norge, först under de allra sista brytningsåren arbetade ett mindre antal kommuninnevanare i Laisvall. De fyra milerna mellan Laisvall och centralorten Arjeplog hade lika gärna kunnat vara fyrtio. Under många år bestod merparten av kontakten mellan samhällena av att Laisvallbarnen bussades till skolan i Arjeplog.

Efter uppmärksamheten i samband med tvångsflyttningarna av de sjuka gruvarbetarna på 1950-talet har Laisvall fört en tämligen isolerad, osynlig och anonym tillvaro, vilket sannolikt är förklaringen till avsaknaden av planer för vilken plats gruvsamhället ska få i kommande generationers medvetande. I historien om Laisvall ryms många av de frågor man måste ställa sig när man funderar

över vad vi ska bevara, vad vi ska minnas, vad vi vill minnas – och vad vi helst skulle vilja radera bort från vår historia.

Det finns ett tydligt mönster – de mest utarmade lågavlönade arbetena och de sämsta arbetsmiljöerna har inte blivit föremål för någons intresse, vare sig arbetarrörelsens, företagens eller samhällets. Det är här frågan om makten över historien ställs på sin spets. Hur får vi berättelserna från dem och om dem som haft och har de mest utsatta positionerna i vårt samhälle och utan vars medverkan historien blir haltande och skev?

Eldsjalarnas insatser för att rädda, bevara, dokumentera delar av de senaste 150 årens historia känner vi väl. Den moderna historien har berövats mycket, utan engagerade insatser hade läget varit betydligt sämre. En eldsjäl finns det också i Laisvall som på eget initiativ, och långt senare med samhällsstöd, arbetar med dokumentation av arbete och liv i och kring gruvan. Någon annan drivande kraft är svårt att skönja och det finns naturligtvis orsaker till det.

Ett kluvet förhållningssätt

Arbetarna själva kom tidigt att få en kluven inställning till sin historia. Arbetsplatser, bostäder och föreningslokaler – mycket är rivet. Man ville inte bli påmind om det slit och armod som präglat uppväxt och tidig miljö. Många upplevde och upplever det som förnedrande att visa fram en usel och farlig arbetsmiljö där man haft hela sitt livs arbete. För att låna ord från järnverksarbetaren och diktaren Stig Sjödin; ”den osynliga nåden att få välja, där val ej fanns”. Den dåliga miljön upplevs som ett uttryck för vilket värde man har som människa.

Men det finns också en annan bild. När arbetarna organiserade sig var man redan från början noga med stadgar, protokoll och räkenskaper. Den tidiga arbetarrörelsen – ut i minsta fackförening – verkade egendomligt nog medveten om sin historiska roll trots det kaos och de motgångar man mötte under pionjärtiden. Man sparade sina handlingar, man anlidade fotograf vid viktiga tillfällen och gjorde stora materiella uppoffringar för att skaffa fackföreningen en fana som visade när och var man deltog i olika aktioner. Folkets Husen och Parkerna byggdes för medel man inte hade men av nödvändighet.

Alla var inte lika ambitiösa, det var svårt för arbetarna med undermålig skolgång att formulera och skriva ner diskussionsinlägg och beslut. Bristen på lokaler och förvaringsutrymmen gjorde att

mycket av det tidiga materialet för alltid gick förlorat. Ändå är det en diger samling som fyller arkiven runt om i landet. Så har det fortsatt under hela vårt sekel. Hittills har det dock handlat om ett samlande med få möjligheter att träda fram i ljuset. Det har forskats och skrivits böcker men någon permanent möjlighet för gestaltning har aldrig möjliggjorts för det digra material som finns på landets alla arbetarrörelse- och folkrörelsearkiv, som fått utföra sitt viktiga värv med skamligt dåliga resurser. Och ändå måste det vara så att det svenska materialet torde vara mest komplett i sitt slag, skyddat som det varit från krig och förstörelse.

Från 1920-talet finns de första arbetareminnena nedtecknade. De fackliga organisationerna såg tidigt filmen som ett medium. I dokumentära, halvdokumentära och rena spelfilmer skildras arbetsmiljöer, arbetsplatser men också sociala förhållanden, fackligt och politiskt arbete. 1970-talets gräv-där-du-står-cirklar fångade människor som i kraft av sin ålder hade egna erfarenheter och perspektiv på industrisamhällets historia. Många cirklar åstadkom högst påtagliga resultat i form av skrifter, böcker, arbetarspel och konkreta insatser i olika arbetslivsmuseer.

”Glömda” områden

Trots mödor och ambitioner finns det stora luckor i våra kunskapskällor. Inte oväntat hör arbetarkvinnornas historia till bristvarorna.

Göran Greider ur diktsviten *När fabrikerna tystnar*:

Och fabriksmänniskan dominerade seklets fantasi.
Ändå var hon sällan själv närvarande i den.
På kvällarna föll sömmerskorna i sömn med den
oerhörda boken uppslagen men oläst.
Fabrikerna var männens värld, speciellt på kvinnoindu-
strierna
där ofriheten och förtrycket var och är som värst.
Jag minns tisslandets och viskandets protester
längs banden där raderna av kvinnor satt.

... tvättställningarnas svartrostiga rör snuddar vid himlen –
men kvinnorna som tvättade industrialismen ren är borta,
deras vardag, länken mellan nöd och utopi, är borta,

trappuppgångarna tysta, halva nationens minne och därmed en bit av dess framtid oåtkomlig.

Kvinnor har alltid arbetat inom industrin, inte enbart inom textilindustrin och den så kallade lättare manufakturindustrin och så småningom komponent- och elektronikindustrin, utan i alla tider också på farliga, hälsovådliga arbetsplatser, i krut-, dynamit- och ammunitionstillverkning, i gruvarbete både under och ovan jord. På många av våra industriarbetsplatser kunde det dröja innan kvinnorna gjorde sitt intåg, särskilt där det var fråga om en "tung" produktion. Men andra världskrigets utbrott kom att förändra sakernas tillstånd även om det inte var lika påfallande här som i de krigförande länderna. De långvariga inkallelserna under de sex krigsåren medförde en skriande brist på arbetskraft i industrin.

På Kolsva Järnverk arbetade kvinnorna som granatsvarvare under kriget för att försörja barnen när männen låg inkallade både ett och två år. Många arbetade ständigt natt för att på dagarna kunna ta hand om barnen. På nätterna fick de äldre barnen ansvara för de mindre i arbetarkasernerna som ofta var byggda så att lägenhetsdörrarna kunde öppnas mot den gemensamma korridoren för att barnen skulle höra varandra om det hände något under natten. På Domnarvets järnverk i Borlänge, på järnverken i Hofors och Smedjebacken – för att nämna några exempel – anställdes kvinnor under kriget. I vissa fall blev de kvar, i andra sågs det självklart som en provisorisk lösning under extrema förhållanden och då kom det att dröja till 1960-talet innan kvinnorna åter kom in i den tunga industrin. Ensamma, dubbelarbetande ofta med små barn att ta hand om, så såg situationen ut för de kvinnor som började i industrin under krigsåren.

Många kvinnor – och barn – har arbetat i industrin fastän stationerade i hemmet med att putsa bestick, montera klädnypon, armaturer, sömnad och annat. Kvinnor som inte är anställda, inte är organiserade, inte är försäkrade – hur får vi kunskap om dem?

Industrisamhällets kulturarv måste också omfatta samhällets alla verksamheter – såväl service-, byggnads- och transportsektorn liksom den offentliga sektorn. Här är de vita fläckarna ännu mer omfattande. Livsmedelsindustrin är dåligt representerad bland arbetslivsmuseerna eller i utställningar på andra museer liksom den petrokemiska industrin, gummi-, plast- och byggnadsmaterialindustrin.

Att det dominerande skiktet i ett samhälle starkt präglar en historieskrivning är naturligtvis fortfarande giltigt även om bilden

inte är helt entydig. I många delar av näringslivet finns ett märkligt ointresse för ursprung och historia. Inte ens unika uppfinningar som ligger till grund för företagets uppkomst är man särskilt angelägen om att visa fram. Trots en långvarig och framgångsrik verksamhet är många företag behäftade med en kortsiktig syn och helt upptagna av produktionen för den närmaste framtiden. Det finns givetvis undantag; järnbruken, med sina långa anor, har sparat, dokumenterat och forskat, resurser har satsats i stora mått. Idag övergår många av våra gamla bruk i utländsk ägo – finska, tyska, franska, österrikiska och italienska företag är mäktiga uppköpare. Om deras intresse för vår historia vet vi föga.

För dem som vill förstå industrisamhället och dess utveckling är det naturligtvis oroande att luckorna inom företagsamheten är så stora. Många företagsarkiv har slängts och därmed försvann värdefull information om anställningar, lönelistor, företagets syn på verksamheten – hur resonerade företagsägarna, de stora och de små? Vilka var drivkrafterna? Hur såg man på arbetarna som genomdrev en demokratisering av samhället?

Dessa och andra frågor är väsentliga när det nu är dags att sammanfatta en epoks betydelse och följdverkningar för framtiden. Utvecklingen har lett till rikedom för några få, välståndsökning för många men till priset av utarmning, barnarbete och en utsugning som inte skådats tidigare. En del industrimiljöer är så fula och förorenade att det krävs betydande resurser för att sanera i en sådan omfattning att omgivningen inte utsätts för ytterligare skador. Industrisamhällets historia är fylld av konflikter och framställningen blir därför kontroversiell och därmed svår att hantera.

När fabriker tystnar

Det är riskabelt att beröva människorna deras historia – vi behöver bara gå till länderna på kontinenten för att se hur farligt det är att lägga ett glömskans täcke över en historia som är svår att berätta. Riskerna för ensidighet i urval och en nostalgisk syn på industrisamhället är också stora. Riskerna ökar vartefter tiden sopar igen spåren efter de fulaste, farligaste och mest skadliga industrierna. När arbetarna i Degerfors, Laisvall och Gislaved förlorar sina arbeten är ofta bitterheten för stor för att man ska engagera sig i sin historia. Ändå blir frågan snart brännande – på vilket sätt vill man minnas de arbetsplatser som lagts ner eller flyttats iväg?

När avståndet i tid ökar till den största fattigdomen och de svåraste upplevelserna, växer samtidigt insikten hos fler om vikten av att industrisamhällets hela historia berättas. Man kan klart se en förändrad attityd och en större aktivitet från de fackliga organisationerna. Det kan bero på att omstruktureringen av industrin gått så hastigt under de senaste tjugo åren, branscher har helt raderats ut från svenskt näringsliv. Från fackligt håll är det idag mer angeläget att vara med och skildra den historia där man varit och är en av huvudaktörerna. Ett av skälen till en förändrad inställning är den upprördhet många känner när historien tolkas av andra på ett utslätande och – som man upplever det – förvanskat sätt.

Hur kan man då göra när fabriken tystnar? Hur får vi berättelser från dem som fötts in i medvetenheten om sin brist på värde och betydelse? Stärka de egna rösterna och möjligheterna är naturligtvis det första, det mest kontroversiella och det viktigaste.

Lyfta fram skildringar av industrisamhället med andra och fler dimensioner och ge dem en viktig plats i bildkonst, skönlitteratur och andra kulturyttringar.

Laisvalls blygruva kommer inte längre att kunna upplevas fysiskt – strax är den vattenfylld. Men skildringen av livet i gruvan finns i Kurt Salomonsons roman Grottornas folk och i Maria Söderbergs otaliga bilder. De skönlitterära författarna och de socialt engagerade bildkonstnärerna har under industrisamhällets hela epok lyft fram och skildrat sådant som många kanske inte velat se. Ivar Lo-Johansson med sina statarskildringar och oförlitliga kvinnoporträtt. Maria Sandel, textilarbeterskan som redan vid 1900-talets början skrev romaner om industriarbetarnas villkor. Moa Martinson, Josef Kjellgren, Rudolf Värnlund – listan blir mycket lång om vi ska ta med dem alla. Arbetslivs- och samhällsskildrarna fortsätter in i vår tid. Håkan Boström som ägnat sin författargärning åt att lyfta fram dem som annars skulle ha förbigåtts med tystnad. Aino Trosell, Fredrik Ekelund, Mats Berggren, Bernt-Olov Andersson, Kjell Eriksson, David Ericsson... – även i den unga generationen kan listan göras lång. Utan deras blick och analys av vad som sker blir bilden av vår tillvaro ofullständig, fattig och skev.

Bildkonstnären Johan Ahlbäck från Smedjebacken glömde aldrig sina barn- och ungdomsår i valsverket – de etsade sig fast i hans minne och det var skildringar från den miljön som han ständigt återkom till i sina bilder. "Minnen kan kanske kallas för en blandning av rosigt skimmer och en hänsynslös, brutal verklighet, ofattbar för nutiden" – så sammanfattade Johan Ahlbäck under senare

är. I hela sitt liv sökte han "arbetets svarta hänsynslösa själ – industrins press och hårdhet, själva levnadsvänget – det brutaliserade systemet, det som ligger bakom".

Torsten Billman som mer än någon annan skildrat sjöfolkets tillvaro utan romantiska förtecken, den bildligt talat lågmälda tecknaren Björn Jonson som valde de odramatiska branscherna som endast lockade få gestaltare och hans motsats Albin Amelin med sina kraftfulla arbetslivsskildringar, Jean Hermanson med trettio års dokumentation av arbete och liv i Sverige och världen – alla har de hjälpt oss att se och inse.

Om industrisamhällets historia verkligen ska kunna berättas krävs ett starkt engagemang från *alla* aktörer under den här epoken – även från dem som inte *upplever* sig som aktörer. Endast då kan helheten skildras – byggnader, anläggningar, maskiner och arbetsprocesser, företagandet, det sociala livet, hemmet och familjen, människorna, deras idéer och organisationer, det fackliga och politiska arbetet – maktens och motståndets historia.

Om vi gör stora ansträngningar för att få med alla berättelser – och då krävs mest resurser åt dem som har minst – då kommer vi att för framtiden få nytta av våra insikter om den här epoken som visserligen inte går i graven nu men som ändå stöps om.

Kanske kommer inte det att ske som Göran Greider säger i sin dikt:

Fabrikerna förblev dock förbjudna städer.
Barndomar förflöt i tecknet av ett mysterium.
De vuxna hade en bortvänd, oätkomlig sida.
När fabrikerna tystnar blir de åter synliga.
Först nu är de främmande för oss.

Kjersti Bosdotter

är ansvarig för kulturverksamheten inom Svenska Metallindustriarbetareförbundet. Ledamot i Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

Ingenjörskonst och människovärde

Birgitta Svensson

Minnet är grunden i all kulturell reproduktion, men tjänar också som grogrund för motstånd mot inordning i kulturarv och produktion av nya kulturarv. Vårt behov av arv att skapa kulturella identiteter utifrån har därför blivit en politisk fråga. Möjlighet att själv forma sina kulturella identiteter är en demokratisk rättighet. Att kunna använda kulturarvet för att forma sin kulturella identitet är därför i dag ett av de viktigaste kulturpolitiska målen. Men det handlar inte bara om att legitimera kulturarv och identiteter utan också om att kritiskt granska och ifrågasätta dem.

När vi i dag är i färd med att etablera kulturarv av ett försvinnande industrisamhälle glöms de bort som inte fick plats i detta samhälle. Åt dårarna, tjuvarna, de ovilliga och besvärliga, de som kallades samhällsfarliga eller bara inte klarade av industrins villkor – åt dem byggdes moderna institutioner i form av hem och anstalter. Men vem vill bevara dem? Och hur tolkar vi i dag det kulturarv de utgör? Är det stora, besvärliga byggnader, ritade av välkända arkitekter, är det gigantiska kvarlevor av den behandlingsideologi som gick i graven efter hundra års försök att återföra avfallingarna till samhället, eller är de uttryck för välfärdssamhällets välvilja? Kanske är det alltsammans och ännu mera? Vi befinner oss också i en nedmontering eller omformulering av det välfärdssamhälle som byggdes under 1900-talet. Mycket har lämnats kvar åt oss att förvalta även i normer och värderingar, seder och vanor. Hur förvandlas detta till kulturarv? I diskussionerna får vi inte glömma hur viktigt det är för människor att höra hemma i historien. Historien är inte något abstrakt stort utanverk. Den finns inom oss, och vi kan inte välja bort den, för då väljer vi bort vår egen självförståelse. Och även de som gjorde fel och hamnade utanför behöver denna förståelse, tillsammans med andra.

När det svenska folkhemmet byggdes inriktades politiken på sådant som bra bostäder, en skola för alla, full sysselsättning, hur vi

skulle integrera de avvikande. I dag, när samma välfärdssamhälle monteras ner, handlar frågorna istället om kulturarvspolitik, om hur vi beskriver historia, kön och etnicitet, om hur utanförskap skapas och vidmakthålls, om hemlöshet och maktlöshet, om hur tolkningsföreträden etableras och om varför behovet av tydliga identiteter är så stort. Må kulturarvspolitiken bara inte särskilja utan förena oss.

Minne och kulturarv

Att minnas är en moralisk process, där ömsesidiga hägkomster förhandlas och omförhandlas som tvivelaktiga eller trovärdiga. De olika former i vilka samhällets gemensamma minne uttrycks, utgör också det samhälleliga kulturarvet. Kulturarvet förvaltas av identitetsbekräftande institutioner till vilka samhällsmedborgarna skall kunna gå för att lära känna sin historia. Därför blir kulturarvsinstitutionernas ansvar i byggandet av det gemensamma minnet betydelsefullt. Med det kollektiva minnets hjälp kan de få människor delaktiga även i sådant som de inte själva varit med om. Därmed kan också den som blivit delaktig i ett kollektivt minne, minnas sådant som hon egentligen aldrig själv upplevt, då det ingår i den gemensamma historien. Hur förhåller sig då detta minne till människovärde och vilka värden producerade industrisamhället i synen på människor? Detta kollektiva minne blir oftast en tolkningsram för dem som är del av den "rätta" och goda historien. De som däremot inte ingår i den kulturella gemenskapen, kan inte berätta sin historia som ett kollektivt minne. Om man försöker berätta en historia som inte återfinns i det kollektiva minnet, blir man helt enkelt kulturellt osynlig. Men hur skall då ett motminne göra sig gällande? Det officiella, kollektiva minnet är mycket starkt i sina moraliska värderingar och universella kategorier, och därför krävs det en kritisk granskning av dess innehåll. I en kort reflektion över industrisamhällets framgångar, söker jag några av de värden som detta samhälle byggdes på. Jag gör det utifrån de olika former av ingenjörskonst som kom att präglade detta samhälle mer än något annat. Begrepp som mekaniskt, tekniskt, maskinmässigt och regelbundet var grundvärden i industrisamhället. Samhället kom att betraktas som en maskin, där utvecklingen kunde hacka och människomaterialet kunde vara bristfälligt. Ingenjören var detta samhälles praktiske skapare och beskrevs som ett slags företagets provinsialläkare, vilket gav honom en aura av mänsklighet och

omsorg. Ingenjören hade framtiden i sina händer och kunde verka på alla områden, inte bara de rent tekniska. Det innebär avslutningsvis att jag ställer några frågor om betydelsen av människovärde i minnet från industrisamhället.

Tekniska ingenjörer

Under 1910-talet hade Sverige på allvar tagit klivet in i industrialisationens skara och arbetskraften började ersättas av maskiner. Produktionen mekaniseras och industrin rationaliseras. Den rationalisering och effektivisering som blev följden medförde också ett nytt sätt att se på och att tala om verksamheten. Även arbetet behövde rationaliseras och arbetarens insatser effektiviseras. Frederick Taylors *scientific management* erbjöd genom en fullständig kartläggning av arbetet ett sätt att komma åt lata arbetare, som stal tid från sin arbetsgivare eller annorlunda uttryckt effektiviserade han den industriella arbetsorganisationen. Den mest betydelsefulla personen i förverkligandet av de nya idéerna var ingenjören. Då industrisamhällets fabriker planlades och byggdes under 1900-talets början, betydde ingenjörernas inträde på arenan också en förändrad syn på arkitektur och byggande. Den lära som gick ut på att effektivisera arbetarnas insatser fick ett avgörande inflytande även på fabriksbyggnadernas utformning. Arkitekturhistorikern Lisa Brunnström har i sin avhandling *Den rationella fabriken* visat hur taylorismen också kom att forma det funktionalistiska samhällsprogrammet och dess bebyggelse.

Synen på fabriken som ett effektivt produktionsverktyg har, inom parentes sagt, också gjort sig gällande för bevarandet av företagsarkiv. Då en industri inte längre varit lönsam, har inte sällan arkivet gått i graven tillsammans med industrin.

Själens ingenjörer

Det slags själens ingenjörskonst, som psykologi och yrkesvägledning utgjorde i industrisamhället, bringade människorna i samklang med den moderna samhällsutvecklingen. Psykotekniken blev ett verktyg i det folkhemsbygge som omgärdade industrisamhället. Samhället och dess människor uppfattades som en maskin vars reglering ställde tekniska krav. Psykologin skapar mening och konsekvens i människors liv. Utvecklingen av det vetenskapliga ämnet

psykologi och speciellt den tillämpade psykologin, gick hand i hand med ambitionen att anpassa människor till samhällsutvecklingen med hjälp av psykologisk testning. I Sverige var det framför allt genom Psykotekniska institutet vid Stockholms högskola – etablerat 1943, som testningen fick spridning. Hur den moderne svensken borde leva sitt liv för att nå framgång och lycka kunde psykotekniken ge praktiska svar på. Med psykologins hjälp kunde man effektivisera näringslivet genom att utse de lämpligaste arbetarna och sälla bort de andra. På vetenskapliga grunder kunde man hjälpa folk att välja arbete, och banade därmed väg för den yrkesvägledning som kom att drabba alla och en var framför allt under 1960-talet. Begreppet rationalisering anammades inte bara inom industrin utan också i den sociala reformpolitiken. Rationaliseringsrörelsen blev normativ för hur man borde leva sitt liv. Rationaliseringen förde dock med sig en del sociala problem såsom t.ex. arbetslöshet, varför ett Arbetsmarknadsinstitut inrättades 1936.

I boken *Psykoteknik. Kulturell fabricering av personlig identitet* har Rikard Eriksson bland annat skrivit om den politiska retoriken vid den här tiden. Hem och byggnad blir begrepp som får beskriva samhället och de sociala sammanhang som människan lever i. Uttryck som i hemmets lugna vrå blir normativa också för hur samhället bör vara. Det är alltså på 1940-talet som psykologin på allvar kommer in i folkhemmet. Den blir verktyget både i bygget av detta hem och i att reparera trasiga hem och återställa samhällets harmoni. Så småningom utvecklas psykologin som akademiskt ämne med syftet att få Sverige att framstå som ett civiliserat land, då den lär människor hantera den moderna utvecklingen och den industriella produktionen. Den psykotekniska verksamheten expanderade enormt och under 1960-talet nådde den sin kulmen. Psykologkåren växer i takt med att yrkesvägledning och testningen ökar. Därmed kan också psykotekniken sägas ha nått sin bekräftelse på 1960-talet då det främst är urvalsundersökningar, beställda av näringslivet som ökar. Mellan åren 1944 och 1969 genomfördes närmare 100 000 testningar av människor vid Psykotekniska institutet.

Kunskapsingenjörer

Människors villkor präglas i dag av migration och nya möten. Behovet av tydliga kulturella identiteter ökar liksom behovet av

lokal tillhörighet, att höra hemma någonstans, i en tid av överblickbara kapital- och massmediaflöden. När vi i dag är på väg ut ur industrisamhället och in i ett samhälle präglat av vad Sven-Erik Liedman kallat kunskapsingenjörer, krävs att vi är vaksamma på de ord och begrepp, med vars hjälp vi skapar historien. Vad fyller vi den med för mening och vad betyder sociala kategoriseringar och kulturella avskiljanden för dem som sedan har att leva med dessa begrepp? När industrisamhället formades var ingenjören den hjälte och det ideal med vars hjälp man både kunde åstadkomma personlig framgång och den offentliga sakkunskap som förde samhället framåt. Hur omformulerar vi denna institutionaliserade expertis till vårt samhälle som präglas av skillnader och åtskillnad mellan människor? Kan kunskapsingenjören hjälpa oss att varsebli hur samtalsordningar, normsystem, ojämlikhet och utanförskap skapas, bibehålls eller motverkas? Nej, till det räcker det inte med mekanik och teknik, vi behöver fantasi och visioner grundade på djupa bildningsideal. För att åter citera Liedman, måste vi se kunskap som social, som något som inhämtas i samspel med andra, levande eller döda. Och att demokrati förutsätter kunskaper hos kloka människor.

Människovärde och kontinuitet till det förflutna

När vi nu är i färd med att skapa industrisamhällets kulturarv, ställer vi egentligen frågorna till vår egen samtid. Vad är det vi håller på att förlora, som föranlett alla våra frågor till industrisamhället? Kanske är det helt enkelt kontinuiteten till det förflutna som håller på att gå förlorad? Tidsandan i den svenska industrialismens begynnelse och framför allt under 1930-talet, kom att präglas av Stockholmsutställningen och pamfletten acceptera, om vilken Ivar-Lo skrivit ... "Den funktionalistiska eran hade blåsts in ... Dess nakna språk hette fakta. – Jag gick och såg mig om efter den nya människan". Den nya tiden präglades av funktionalism, modernism och effektivitet samtidigt som den nya människosynen grundad på ingenjörskonstens effektivitetslära så småningom kom att genomsyra industrisamhället så påtagligt att även den sociala omsorgen verkade i denna anda. Nya sociala experter fick i uppgift att klassificera dem som inte passade in i industrins effektiva arbetsprocesser. Nya normer att sortera människor utifrån utarbetades och det handlade inte bara om förbrytare, sinnesjuka och sexuellt avvikande utan ännu oftare om dem som helt enkelt inte

förmådde hålla tider eller att hålla ohyra, smitta och smuts ifrån sig. Nya vetenskaper som sociologi, psykologi och psykiatri undersökte och beskrev i dokument, fallstudier, akter, journaler och rapporter – som i dag utgör möjligheter för oss att granska och diskutera på vilka grunder detta samhälle byggdes.

Den vision om kontinuitet till det förflutna som vi i dag omhuldar var inget för modernister och ingenjörer. För dem var det förgångna något mörkt och osunt i förhållande till den framtid som var ljus och hälsosam. Det fanns inget samband mellan historia och samtid, tvärtom beskrevs historien som något man måste bryta med och ta avstånd från för att utvecklingen skulle gå framåt. Historien blev till utveckling utmed en fortskridande linje där allting skred framåt. Det historiska brottet kom emellertid att följas av flera och vi kan i dag se hur kunskap om vårt kulturarv kan skänka både hopp, insikt och förståelse hos dem som drabbas av till synes obegripliga industrinedläggelser och behandling av människor.

Kulturvärden handlar inte bara om materiella värden utan kanske främst om människovärden. Ett av de förnämsta kulturella arven vi har med oss från det senaste århundradet är demokratin. Men för att den skall kunna bibehållas och för att människor skall kunna motstå marginalisering och underordning, krävs att den omskapas och omformuleras. I den processen måste vi ständigt hålla diskussionen levande om hur kollektiva minnen skapas. Om allas vår rätt att ta plats i historien.

Referenser

Boel Berner *Sakernas tillstånd. Kön, klass, teknisk expertis.* Stockholm 1996.

Lisa Brunnström *Den rationella fabriken.* Umeå 1990.

Rikard Eriksson *Psykoteknik. Kulturell fabricering av personlig identitet.* Linköping 1999.

Sven-Erik Liedman *Ett oändligt äventyr. Om människans äventyr.* Stockholm 2001.

Birgitta Svensson

är professor i etnologi vid Nordiska museet och Stockholms Universitet. Hon har arbetat med planerings- och bevarandefrågor och var därefter verksam vid Etnologiska institutionen i Lund. Hon var under år 2001 projektledare för projektet "Kulturarvet i praktiken". Ledamot i Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

Det offentligas kulturarv – om den offentliga sektorn i industrisamhället

Lars-Eric Jönsson

Jag bor i Höganäs. Det är ett brukssamhälle i det nordvästra hörnet av Skåne. Det dominerande företaget sedan 1700-talet lever fortfarande och har i dag världen som marknad. Dominansen är givetvis inte lika stor som, låt säga, för 100 år sedan. Men närvaron är mycket påtaglig. Bolaget har format stora delar av samhället. Vad som har varit bolagets och det allmännas intresse är svårt att särskilja. Inga avgörande steg tycks ha tagits i detta samhälle utan bolagets medgivande.

I ett brukssamhälle som detta kretsar kulturarvet till stor del kring bolagets produktion. När man som turist kommer hit möts man snart av stadens vapen som är snarlikt bolagets och inte minst ett lerkrus som mer eller mindre blivit synonymt med staden. Tanken leder vidare mot bolaget som tillverkar lerkruset. På kulturarvssvenska kan man säga att lerkruset och bolaget är om inte synonymt så åtminstone ett fundament för den lokala identiteten.

Många samhällen och regioner söker på samma sätt företeelser som kan marknadsföras som unika och attraktiva. Etablerandet av så kallade "riken" är en sådan metod. Glasriket i Småland, Guldriket i Västerbotten och Järnriket i Gästrikland är exempel på regionala samarbetsprojekt kring kulturarv och turism. Lokalt arbetar många kommuner mer eller mindre framgångsrikt med att marknadsföra sin unika identitet. Det gäller att hitta något eget, något som skiljer sig från mängden och skulle kunna få människor att besöka, ja kanske till och med slå sig ner på orten. Kulturarvet blir i sådana sammanhang en viktig komponent. I det förflutnas skafferier kan ingredienserna till ett unikt recept plockas fram och blandas.

Det är tilltalande att kulturarvet kan stå i den lokala och regionala utvecklingens tjänst. Problem uppstår dock när kulturarvet i sin helhet riktas in mot sådan tjänstgöring, när huvudsyftet med kulturarvet blir att medverka till regional och lokal utveckling. Vad

händer då med sådana historiska företeelser, vars omedelbara nytta inte kan skönjas? Vad händer med vår blick i sökandet efter ”nya” kulturarvsföreteelser? På vad fäster den? Och vad glider den förbi?

En av poängerna med den statliga satsningen på industrisamhällets kulturarv var att söka det förbisedda, de där företeelserna som betytt mycket för många människor men som ändå inte kommit att räknas som kulturarv. En grundtanke var att industrisamhället inte endast byggdes upp av den industriella produktionen och näringslivet. Istället är ett av de mest kännetecknande dragen i de senaste 150 årens historiska förändring ett ökat samhälleligt ansvarstagande och framväxten av en offentlig sektor. Kan man tänka sig industrisamhället utan den offentliga sektorn? Nej, knappast. Likväl hamnar den nästan alltid utanför när vi pratar om industrisamhället. Och därmed också alla de människor som arbetar och arbetade i den och inte minst alla de som kom i kontakt med den i egenskap av klienter och patienter.

På 1980-talet hade jag förmånen att upptäcka min egen hemkommun genom att skriva dess första kulturminnesvårdsprogram. Mitt underlag var sparsamt och min metod att identifiera bebyggelsemiljöer och landskapsavsnitt gick till stor del via kartöverlägg och ett slags heltäckande fältinventering. Vad var det jag såg? Vad passerade mina ögon obemärkt? Det har jag även senare haft anledning att fundera på. I terrängen var det inte svårt att identifiera byggnader vars arkitektur var funktionsspecifik. I landsbygdens mindre tätorter fann jag en överraskande stor mängd industrimiljöer. Inte bara sådana som var direkt knutna till järnvägsmiljöerna utan också på andra ställen. Inne i de gamla, medeltida kyrkbyarna som i många fall också hade varit kommuncentra fanns skolor, sjukhem och kommunhus. Sådan bebyggelse var inte sällan uppmärksammas av de lokala hembygdshistorikerna, i några fall också i nyare detaljplaner i den mån sådana fanns.

En sak som slog mig var alltså att den industriella produktionen inte endast stod att finna i staden, i Helsingborg, vars främsta kännetecken var just det sena 1800-talets industrialisering och exempellöst hastiga befolkningstillväxt. Industrin fanns också på landsbygden, i alla de små tätorter vars historia i många fall sträckte sig bakåt till medeltiden men samtidigt och framförallt gav intryck av att vara resultatet av 1800- och 1900-talets industrialisering och penningbaserade marknadsekonomi. Tydligast var allt detta i de

små stationssamhällena och alla de bebyggelsesamlingar som till synes spontant uppstått vid en vägkorsning.

Vad som var svårare att identifiera var de byggnader vars form inte associerade till någon bestämd funktion. Mina kartöverlägg kunde dock ibland ge besked. På så vis hittade jag t.ex. en och annan fattigstuga och -gård, som såg ut som ett vanligt bostadshus för småfolket eller ett reguljärt jordbruk. I fält var de omöjliga att identifiera. På det ekonomiska kartbladet från åren efter sekelskiftet 1900 var det enklare. Här stod de utmärkta som ett säkert tecken på att samhället tog ett ansvar för de gamla, sjuka och svaga.

I staden var det litet annorlunda. Många äldre byggnader, särskilt skolorna, hade fortfarande sin ursprungliga funktion. Anledningen var förstås att de behövdes och att de ännu i slutet av 1900-talet sågs som ändamålsenliga. Sak samma gällde de kommunala administrationsbyggnaderna. Bevarandeproblematiken var framförallt knuten till vård- och omsorgsbyggnader. Särskilt sjukvården har i industrisamhället, som bekant, förändrats kraftigt och vuxit ur den kostym som syddes under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första. I Helsingborg har ett större statligt sinnessjukhus bevarats genom kommunala åtgärder, framförallt för att det har en tilltalande estetisk utformning och för att arkitekten hette Carl Westman.

All denna offentlighetens bebyggelse – skolor, sjukhem, kommunhus och fattighus – hade det gemensamt att den hade blivit uppförd i industrisamhället, att behovet av den formulerades och gavs legitimitet i detta samhälle. Dessa byggnader vittnar om ett samhälleligt offentligt ansvarstagande för utbildning, för vård och nödortfölg omsorg om de svagaste. Detta ökade ansvarstagande kan knappast ses som orsakad av industrialiseringen. Däremot är sambanden tydliga. Industrialiseringen av varuproduktionen, omställningen till en konsekvent penningekonomi, bondehushållens upplösning, kärnfamiljens genomslag, proletariseringen av landsbygden och den efterföljande inflyttningen till städerna är bara ett par exempel på rörelser i industrisamhället som inte hade varit möjliga utan ett successivt vidgat ansvarstagande av det offentliga samhället, av stat och kommun. Frågan om vad som orsakade vad, om vad som följde på det andra, är felställd och omöjlig att svara på. De offentliga verksamheterna gick hand i hand med näringslivets industriella produktion. Liksom de moderna vetenskapernas framväxt. Liksom det moderna jordbruket. Var industrin basen för allt detta? Går det överhuvudtaget att säga vad som "kom först"? I min landsända vore det i så fall nog rimligt att påstå att jordbruket

utgjorde basen för industrin. Genom jordbruket och den omställning det genomgick under 1800-talet ackumulerades och frigjordes kapital som kunde investeras i industriprojekt. Så såg det ut.

Ändå domineras kulturarvssektorns tanke om industrisamhället av ett traditionellt ekonomisk-historiskt perspektiv som har sin utgångspunkt i att den industriella produktionen är basen för allt. Denna tanke har givetvis fått konsekvenser.

Sedan 1970-talet finns en särskild kategori för industrins produktionsmiljöer, dvs. det som brukar kallas det industrihistoriska kulturarvet. Formeringen av detta kulturarv är och har varit viktigt, inte minst för att arbetets historia har kommit i fokus. I dag omfattar det industrihistoriska kulturarvet ett slags folk-rörelse. Alla de månghundra arbetslivsmuseer som finns runt om i landet har förnyat hela kulturarvsfältet och givit många människor tillgång till sin egen historia.

Framgången har alltså varit stor och viktig. Men låt oss också konstatera att det industrihistoriska kulturarvet domineras starkt av varuproduktion, det privata näringslivets miljöer och manliga arbetsplatser. Visst kan man också identifiera kvinnors aktiviteter. Men det är sällan som den kvinnliga närvaron hjälper oss att förstå vad som producerades, hur själva framställningsprocessen gick till, vilken ställning företaget hade i samhället eller vilka framgångar eller motgångar företaget mötte, dvs. sådana parametrar som är centrala för en traditionell kulturhistorisk värdering. Kvinnor befinner sig möjligen i verksamhetens periferier. De sköter mark-tjänsten och framträder ofta i en generell servicefunktion som sällan kan sägas vara unik för företaget.

Låt oss också erkänna lockelsen av det unika. Vid sidan av framgång skulle jag vilja påstå att tanken om det unika är den viktigaste grunden för nästan all kulturhistorisk värdering. Det unika är sällsynt (sic!). Och det sällsynta vill ingen gå miste om.

I detta avseende blir den offentliga sektorn problematisk. Även om varje liten del av den kan sägas vara unik är inte det unika ett kännetecknande drag för den. Snarare är det likformigheten och vanligheten som präglar offentliga verksamheter som vård, skola och omsorg. Läroplaner, bidragssystem, inspektionsinstitut är bara några exempel på verktyg för stat och kommun att skapa likformighet.

Denna likformighet är alltså inte särskilt lockande för kulturarvssektorn. Den är svår att använda för att skapa bilder av specifika lokala eller regionala identiteter. Den är sällan spektakulär.

Den är svår att "sälja". Och den är dessutom ofta svår att identifiera, dels för att de muntliga berättelser den omges av och som skapar mening åt den uttalas av människor vars röster sällan hörs, dels för att de fysiska uttrycken inte sällan antingen är påtagligt lika över landet eller inte går att urskilja från andra verksamheters gestalter. Det lilla lantliga ålderdomshem jag nämnde tidigare är ett gott exempel. Det ser ut som vilket litet hus som helst. Utan sekelskiftets ekonomiska karta skulle jag aldrig kunnat identifiera det.

Etableringen av det industrihistoriska kulturarvet i form av industriella produktionsmiljöer, arkiv och föremål har alltså å ena sidan varit av stor strategisk betydelse för framgången med att anlägga ett kulturarvsperspektiv på 1800- och 1900-talets samhälle och delar av dess arbetande befolkning. Å andra sidan har denna etablering skapat en fokusering på det industriella som i sin tur har givit det en betydelse som inte riktigt motsvarar dess ställning i industrisamhället.

Så hur går vi vidare? 1998 arbetade jag under Erik Hofréns ledning som sekreterare i utredningen om formerna för den statliga satsningen på det industrihistoriska kulturarvet (dir 1998:43, SOU 1999:18). I vårt slutbetänkande föreslog vi bl.a. att satsningens perspektiv skulle vidgas till det mer omfattande begreppet "Industrisamhällets kulturarv". Visst, det skulle riskera att omfatta allt och bli alla läns-, lands- och riksantikvariers mardröm. Men alla som trodde så och kritiserade utredningen för detta glömde då också den frihet som skapades för strategiska insatser på särskilt viktiga områden, områden som inte lät sig fångas av det industrihistoriska utan som snarare handlade om demokratiska och jämställdhetspolitiska perspektiv, om social representation och känslan av tillhörighet. Med facit delvis i hand kan jag konstatera att det var mycket svårt att föra en diskussion som sträckte sig vidare än det etablerade industrihistoriska begreppet. Med facit i hand kan också konstateras att det var utomordentligt svårt att styra satsningens bidragsmedel till projekt som antog utmaningen att bredda det industrihistoriska perspektivet och anta de frågor som ställts i utredningsbetänkandet. De flesta aktörer och sökanden, från små ideella föreningar till statliga myndigheter, såg bidragsmedlen som ytterligare ett sätt att finansiera sin industrihistoriska verksamhet.

Så här efteråt, i eftertankens kranka blekhet, kanske det hade varit mer pedagogiskt att helt enkelt etablera en pendang till det industrihistoriska kulturarvet, att låta detta vara ifred och ge det en kompis istället, någon att prata med.

Vad skulle vinsterna med ett sådant tillvägagångssätt vara? Låt oss först inte glömma att det offentliga samhället långt ifrån är orepresenterat som kulturarv. På alla nivåer har det gjorts framgångsrika insatser för att bevara och producera historisk kunskap om offentliga verksamheter, minnen och miljöer. Däremot är jag övertygad om att skapandet av en särskild kategori, jämförbar med det industrihistoriska, skulle ge en tydlig hemvist åt en rörelse som i dag spretar åt olika håll och saknar verklig kraft och identitet. Det offentliga kulturarvet skulle skapa utrymme för svagt representerade grupper i kulturarvet. Dels för alla de kvinnor och invandrare som har arbetat och arbetar inom den offentliga sektorn, dels för alla de klienter, patienter och vårdtagare som för sina levnadsomständigheter helt och fullt har fått lita till den offentliga sektorns möjligheter och instrument. En sådan tydlig kategori skulle ge rum för berättelser och minnen, som inte alltid talar om framgång och styrka utan också om nederlag och svaghet. För även det vi inte eftersträvar, våra misslyckanden och tillkortakommanden, tillhör vår historia och identitet. Att införliva och skapa en särskild ram för sådana minnen i kulturarvet skulle skapa möjligheter att förstå dessa våra brister på ett djupare sätt, förstå att den egna otillräckligheten kanske inte bara är vår egen, att vi delar den med många andra och att den också kan ha sina orsaker utanför individen.

Häri ligger den mest betydelsefulla potentialen i att särskilt fokusera det offentliga kulturarvet. Men jag tror också att förståelsen av industrisamhället, i vid mening, skulle ges bättre förutsättningar än nu. Det ekonomiskhistoriska och teknikhistoriska perspektivet dominerar fortfarande förståelsen av industrisamhället. Som om det vore maskiner, tekniska landvinningar och industriföretag som startade det hela och var basen för det och som om den offentliga sektorn var en städgumma som skötte marktjänsten åt industrin. Det är en utsaga med begränsad räckvidd. Den säger en del. Men långt ifrån allt.

Lars-Eric Jönsson

är forskarassistent vid Etnologiska institutionen vid Lunds universitet. Han disputerade 1998 med avhandlingen *Det terapeutiska rummet – Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*. Han har också arbetat som utredningssekretare på Regeringskansliet, bl.a. som huvudsekreterare i Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

Möt Alva Carlsson i trappan

Erik Hofrén

Den nu nittioårige Studs Terkels intervjuböcker från sin samtids Amerika är mäktiga som Atlanten.

I sitt förord till den svenska upplagan av *Working (People Talk About What They Do and How They Feel About What They Do)* skriver Göran Palm att varje röst och öde måste få en chans att bottna i ens eget inre. (Arbetsplats USA, 1976) Och lägger till – oavsett om de människor Studs Terkel mött hatar eller älskar sitt arbete präglas de sällan av det på ett ytligare sätt än in i märgen.

Studs Terkel i USA och Göran Palm i Sverige förenas i sin djupa tilltro till människors förmåga att berätta om sina liv, längtan efter att bli sedda och lyssnade till. Att bli ihågkommen – *to be remembered* – bildar ett gemensamt ledmotiv.

Det är arbetet som är vägen till och genom industrisamhället och som utgör detta samhälle. Ett kinesiskt ordspråk lyder: Ord är den vagn på vilken mening köres. Och med en snarare djärv än skicklig travestering, arbete är den vagn på vilken museum köres. Naturligtvis handlar alla museer om arbete på något sätt. Men det museum som står mitt hjärta nära handlar om arbete i bestämd form, Arbetets museum. Detta museum är numera centralmuseum i likhet med exempelvis Nordiska museet eller Tekniska museet. Vägen dit har dock varit smal och färden skakig.

Verktyg för en idé

Alltsedan Arbetets museum senhösten 1991 öppnades i Strykjärnet (den kända byggnaden, mitt i Norrköpings industrilandskap, som fått sitt namn efter form och funktion som textilfabrik), har museet väckt starka känslor såväl hos publiken som i politiken. Detta är inte förvånande eftersom museet vill vara ett samtidsmuseum. Det är ju trots allt i samtiden som det förflutna finns och som framtiden döljer sig.

Om det unga Arbetets museum skrev författaren och journalisten Ingamaj Beck (Aftonbladet 1991, 17 dec.)

Arbetets museum återerövrar synen på arbetet som ett mänskligt värde genom sin tydliga målsättning att återknyta banden mellan människan som estetisk varelse och hennes produkter. Museet blir därigenom ett rum för en djupgående civilisationskritik och sätter in en kil där samhällssystemet är som sårbarast, i den punkt där människans upplevelse av samhället uppstår, vilket oftast sammanfaller med arbetet.

Orden har under åren inte förlorat i mening eller skärpa snarare är det tvärtom. Den som står utan arbete befinner sig snart stå i samhällets väntrum och, för allt fler, sjukrum. Arbetets samhällsproblem har nu vid början av 2000-talet åter igen hamnat i centrum på ett sätt som man knappast kunnat ana. Arbetets genomgripande betydelse i människors liv, dess identitetsskapande roll, framträder med allt skarpare konturer. Att dokumentera, gestalta och debattera arbetet och arbetets villkor, och att göra det tillsammans, är därför lika väsentligt som någonsin tidigare under det industriella samhället. Det är detta som är Arbetets museums mål och särskilda mening.

Kanske kan man säga att tillkomsten av Arbetets museum utgör en slags slutspel i Folkhemmets kulturella ambitioner, samtidigt som det betecknar en nyorientering i det nordiska museilandskapet. Bakom museet stod och står en kvartett, fackföreningsrörelsen, folkbildningen, Kooperationen och staten. Om man så vill arbetet, bildningen, samverkan och makten. På vägen ut ur Folkhemmet Grävde man där man stod och Steg mot ljuset. Och oavsett om man som verktyg använde sig av en spade eller en stege var målet detsamma – att själv bearbeta sin historia och inte bara överlämna den i obearbetat skick till det lärda samfundet.

De lokala arbetslivsmuseerna, vilkas grund och förutsättning är de ideella och frivilliga krafterna, påbörjade sin omarrondering av förflutenhetens landskap. Dessa museer är på en och samma gång historia på rot och en nyckel till industrisamhällets lokala kulturarv. Och, sett i ett bredare perspektiv, också det svenska museisamhällets viktigaste nya bidrag till det internationella.

I Kulturrådets projekt Kultur i arbetslivet, mötte på ett konkret och vardagligt plan Lagen om medbestämmande i arbetslivet (MBL) och de kulturpolitiska mål som en enig riksdag 1974 antog. Just denna relation vore värd ett närmare studium.

Redan i museets första forskningsprogram, "Det mångkulturella arbetet", (1991) riktades intresset mot arbetet som kultur.

"En arbetsplats är inte enbart ett rum för produktion av varor och tjänster. Den är en mötesplats för människor med skiftande bakgrund och levnadsförhållanden. Här samlas vi kring bestämda mål. Med hjälp av order, regler, lönesystem, chefer och teknisk apparatur strävar den högsta ledningen att hålla samman verksamheten. Men vårt handlande styrs – medvetet och omedvetet – också av våra egna attityder, värderingar och normer. Uttalade och outtalade normer utgör dessutom viktiga element i kulturella system. Olika grupper på en arbetsplats kan vara bärare av skilda normer och attityder. Under en till synes enhetlig yta kan finnas en mångfald av kulturella mönster som skapar kontraster och spänning åt tillvaron. Arbetet är därför inte bara en mer eller mindre ändamålsenlig verksamhet utan också en mångkulturell mötesplats."

Ett kontroversiellt projekt!

Som tidigare nämndes väckte museiprojektet motstridiga känslor allt ifrån det direkt avvisande till det mer avvaktande. Många kände dock stark tilltro. Oavsett om politikerna tänkte till höger eller vänster erhöll projektet stöd från majoriteten i riksdagens kulturutskott.

Hur reagerade de etablerade odlarna i museilandskapet? Mestadels med skepsis. Man såg projektet närmast som ett experiment i full skala. 1970-talet hade påbörjat öppnandet av museernas dörrar mot samtiden och publiken. SAMDOK (samordnad samtidsdokumentation) med bas på Nordiska museet blev det gemensamma arbetsverktyget. Naturligtvis var Arbetets museum inte okontroversiellt. Omdömena kunde skifta från en plump på museikartan till att vara den största händelsen i den svenska museivärlden sedan Hazelius' dagar. I den promemoria som jag 1983 skrev på uppdrag av Utbildningsdepartementet och som föregick stiftelsebildningen samma år förnimms tidsandan.

"Dokumentationen, men i all synnerhet levandegörandet i nuet av det förindustriella samhället, har sedan länge burits upp av en folklig rörelse, hembygdsrörelsen. Idag växer med allt större kraft upp ett motsvarande intresse vad gäller industrisamhället, en rörelse med fackliga förtecken, Arbetets museer. Inom det yrkesmässiga museiområdet, såväl på det nationella som såväl det internationella planet, pågår sedan en tid en intern diskussion. Där man

så att säga söker reducera museer, oavsett dess storlek och innehåll av konst, teknik, natur eller historia till en kärna, ett samlat begrepp – tingen, tiden, rummet och vad som i den internationella museologin gärna benämns den fjärde dimensionen, museer och samhället.”

Framförallt var det en nyckelmening i promemorian som väckte debatt: ”Det är inte primärt den fysiska äganderätten till det enskilda föremålet utan fast mer respekten inför tingens budskap som är ett konstituerande element.” Det kan också sägas på ett mer rakt sätt, det immateriella framför det materiella, utan att för den skull förneka det senare. Detta synsätt kom klart till uttryck just genom valet av dokumentationsform, människors minnen och den dokumentära fotografiska bilden. Vad museet ville arbeta med skulle alla ha tillgång till och själva kunna bruka.

Arbetets museum sökte tänka i nya banor, stundom av hög, stundom av tvång. Utmaningen låg i att positionera sig i kulturlandskapet. Omsatt i makt sociologiska termer – det gällde att vare sig indefinieras eller utdefinieras i museisamhället utan i stället att medvetet bryta mot en vedertagen norm (tingsamlandet) och framförallt att skaffa sig en egen arena för samtal och debatt. I mycket lyckades detta.

Museet som arbetsform

Arbetets museum har uppmärksammats för den arbetsform som benämns ”samverkansspiralen”; Vetenskaplig dokumentation, Konstnärlig gestaltning och Samhällskritisk debatt i ett samhället energiflöde. Genom seminarier och programverksamhet blir museet en mötesplats för samtal och debatt, som i sin tur ger uppslag till nya undersökningar och utställningar. Detta sätt att arbeta ger en stegvis fördjupad kunskap.

Den riktigt stora utmaningen låg dock inte i att finna en plats i kulturlandskapet. Den låg i museet som arbetsform. Arbetets individualitet och kollektivitet.

Det är här som Alva Carlsson möter oss i trappan i Strykjärnet, som stod färdigt orosåret 1917 och uppfört i den tidens moderna byggnadsteknik, armerad betong.

Berättelsen om Alva i utställningens form är berättelsen om ett långt yrkesliv, hårt men också fyllt av arbetsglädje. Alva, som var född 1908 på Vikbolandet arbetade i 35 år som rullerska på femte

våningen i Strykjärnet och hade alltid första skiftet som började klockan fem på morgonen.

”Det var hemskt när man gick hem efter sista dan. Jag tog med mig min borsta och kniv, som jag hade skrivit Alva på. Små grejer som man hade och gjorde rent maskinerna med. Jag har sparat dom i en liten låda som minne.”

Nu är det museet som är lådan och minnet. Utställningen i trapphuset om Alva är den enda fasta utställningen i Strykjärnet. Men på sätt och vis är det ändå hon som öppnar dörrarna till alla andra.

Utställningen som medium är naturligtvis inte förbehållet museerna. Det ligger dock i deras ansvar och uppgift att utveckla detta medium, som blivit alltmera interaktivt. De inledande utställningarna 1991, ”Arbetets värld” och ”Sjätte sinnet”, rönste stor uppmärksamhet. Den förra var en omfattande dokumentär med bilder från hela världen om arbete och arbetets villkor med bland andra Sebastiao Salgado, Henri Cartier-Bresson, Jens Jensen och Sune Jonsson. Den senare behandlade de mänskliga sinnenas krympande roll i det moderna arbetslivet. Utställningen var experimentell och nydanande.

Ett skolexempel på museets arbetsmetod är projektet om städare (1995). Städyrket fick en allsidig belysning för att uppmärksamma städarbetets vikt och betydelse. En etnolog, en konstnär och en fotograf knöts till projektet. Museet publicerade boken *Rent och smutsigt – en studie av ett yrke i snabb förvandling*. Samtidigt öppnades utställningen, ”Till er tjänst”, som byggde på bokens intervjuer. Utställningen turnerade sedan flera år runt om i landet. Så förvandlas ett osynligt yrke till ett synligt.

Ett annat exempel utgörs av debattutställningen, ”Vita rockar”, som utgick från ett dokumentationsprojekt bland undersköterskor, läkare och sjuksköterskor på en infektionsklinik och en vårdcentral (1998). Den ville visa hur vardagen såg ut för dem som arbetade inom den svenska hälso- och sjukvården i slutet av 1900-talet. Det vore angeläget att upprepa ett sådant projekt i all synnerhet som museet nu har ett särskilt forskningsråd knutet till sig, Rådet för yrkeshistorisk forskning.

I samarbete med Riksutställningar producerades vandringsutställningen ”Likt och Olikt – om vi och dom, du och jag”, som handlade om tillhörighet och utanförskap, främlingsfientlighet och mobbning (1997). Dessa frågor har fått en allt större aktualitet och motiverar museet att än mer intensivt arbeta med sitt grundmotiv, De mänskliga rättigheterna såsom de formulerades av Förenta

Nationerna i 1948 års Deklaration. Och alldeles särskilt paragraf 23, Rätten till arbete.

Studs Terkel, Göran Palm och Alva Carlsson visste vad de talade om – att arbetet präglar oss ända in i märgen.

Erik Hofrén

är professor vid Linköpings universitet (Campus Norrköping) och var tidigare idégivare och chef för Arbetets museum. Han var särskild utredare i *Frågor till det industriella samhället* (SOU 1999:18). Ledamot i Delegationen för industrisamhällets kulturarv.